

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fortid og Nutid

1992 · Hefte 3 · Side 141–226

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Tanker om modstandskampen på museum

I anledning af Frihedsmuseets nyopstilling

Hans Kirchhoff

Frihedsmuseets udstilling om Danmarks modstandskamp 1940–45 er nu over 35 år gammel og på mange punkter forældet. Museet har fået penge til en nyopstilling og er langt inde i det forberedende arbejde. For at drøfte koncepterne bag en sådan ny og moderniseret udstilling indbød man den 9. og 10. april 1992 en kreds af besættelseshistorikere og museumsfolk til et seminar, hvor Hans Kirchhoff holdt et foredrag over temaet »Frihedsmuseet og forskningen i besættelsestidens historie«. Det blev en status over de sidste tyve års forskning og et bud på hvilke konsekvenser, de nye indsigter burde få for en nyopstilling. Artiklen er en gennemarbejdet og til dels revideret udgave af dette foredrag, som har interesse for alle museer og lokalarkiver med samlinger om besættelsesforhold, der i de kommende år vil blive præsenteret for ønsker om særudstillinger o.l.

I 1893 talte historikeren A.D. Jørgensen på det fjerde almindelige skolemøde i København om forholdet mellem historieforskningen og historieundervisningen. Han sagde bl.a.:

»Vi skal gøre historieundervisningen som al anden undervisning så god som muligt; men det, som det fremfor alt kommer an på, er dog ikke det, om den er lidt gammeldags; lad børnene føle, at det er forfædrenes ihukommelse, vort eget folks tilskikkelser, det her drejer sig om, så vil den opfylde sin væsentligste bestemmelse. Det er dette, som gennem historien knytter os sammen med fortiden og knytter os sammen indbyrdes, til trods for alt, hvad der kan skille: At vi selv lærer, og at vi lærer vore børn at stille sig ind under denne fællesfølelse, der har været vort lands bedste styrke i al modgang, så det er vor glæde at have lod og del i alle dets minder, dets hæder og dets skam. Overfor dette fælles svinder alle gransknings nye oplysninger ind til noget såre ubetydeligt, de føles kun som berigelse

og en uddybning af det gammel kendte, det, som knytter os til vore fædre, og som med Guds hjælp også skal knytte vore børn og børnebørn til os«.

For A.D. Jørgensen var dette at fremme den nationale identitet altså det overordnede formål for historiens formidling. Han så klart at virkeliggørelsen af dette mål kunne kompliceres af forholdet til den historiske forskning, at granskningen af historien og dennes formidling kunne komme på kollisionskurs. Men han mente nok at begge discipliner kunne forenes i nationalfølelsens tjeneste.

Frihedsmuseet og udforskningen af besættelsestidens historie

Vender vi os nu med denne problematik til forholdet mellem en formidlingsinstitution som Frihedsmuseet og besættelsesforskningen er det oplagt at en sådan spænding har eksisteret siden revisionismen satte ind i 1970'erne, og den nationale konsensushistorie, med dens harmonisering eller nedprioritering af besættelsens modsætninger, kom under angreb af historikere der fokuserede på konflikterne – også inden for modstandsbevægelsen, og stillede spørgsmål ved dennes resultater og militære betydning.

Det står klart når man ser hvorledes museets første leder, Aage Roussel, formulerede sig omkring spørgsmålet i 1960: »Museets opgave nu og i fremtiden er ganske klar: Det skal vise, hvordan og med hvilke midler det dårligt forberedte danske folk bekæmpede en hårdhændet og folkeretsstridig undertrykkelse, og belære kommende slægter om, at ofrene og kampen ikke var forgæves«. Budskabet er stadigvæk udstillingens hovedsignalment. Og det er idégrundlaget for støttefor-

Kampen om besættelsestidens historie begyndte allerede i sommeren 1945, og blusser op hver eneste gang vi højtideligholder de store nationale mindedage. Flere måneder før 40-års jubilæet for Danmarks befrielse i 1985 var slagsmålet i gang mellem partier og organisationer om at komme til talerstolen på Rådhuspladsen om aftenen, den 4. maj. Her blev modstandskampen hyldet af statsminister Poul Schlüter i dennes egenskab af det officielle Danmarks talsmand. Det føltes af grupper som en provokation, og der blev svaret med hylekor og tomater. Jubilæet demonstrerede at modstandskampen stadigvæk er levende historie, og at den endnu ikke er opbrugt som politisk legitimering.

Foto: Finn Frandsen. Polfoto. 1985.

eningen »Frihedsmuseets Venner« på omkring 2.000 medlemmer, hvis styrelse stadigvæk består af gamle modstandsfolk, som har spillet en fremtrædende rolle ved udførelsen af museets ansigt udadtil som indadtil – ikke mindst ved sin dygtigt gennemførte fund-raising.

Naturligvis er tonen med årene blevet mindre højstemt. Allerede under den anden leder, Jørgen Barfod, der selv var arbejdende besættelseshistoriker, blev der flyttet nogle accenter i bestræbelserne på at markere Frihedsmuseet som en forskningsinstitution – både i konsekvens af den stadigt større afstand til verdenskrigen og i reaktion mod revisionismen fra universiteterne. Og i dag, under den tredje museumsleder Esben Kjeldbæk, hedder det kort og nøgternt: »Museet

har som hovedformål at dokumentere modstandskampen under den nazistiske besættelse af Danmark«. Det betyder imidlertid ikke at frihedsbudskabet fra kampårene er forladt. Det fremgår klart af Kjeldbæks omfattende idéoplæg til den ændring af udstillingen vi står over for – også selv om temaet nu har fået et videre humanistisk sigte.

At de sidste tyve års besættelsesforskning, med dens konfliktsynspunkter og dens generalangreb på den nationale konsensusopfattelse, har haft et vanskeligt samliv med Frihedsmuseets udstilling kan ikke undre nogen der har bare et overfladisk kendskab til besættelsestidens historie. Men nu skal der altså ske en ændring! Museet har inviteret faghistorikere til at deltage med råd og dåd og synspunkter. Det gør vi naturligvis gerne – og

siger tak til. Mit eget bud på hvilke resultater en sådan ny udstilling bør indoptage vil jeg fremlægge i det følgende.

Nu er det klart at Frihedsmuseet ikke bare kan halse efter videnskabens seneste resultater. Det ville være håbløst når man ser på den historiske forskningsproces, og det ville være umuligt i praksis. Ressourcerne rækker simpelthen ikke til en løbende justering. Heller ingen tror naturligvis på at det sidste ord er sagt i udforskningen af besættelsesårene – også selv om tempoet i resultaterne er dalende. Der kan hurtigt blive vendt op og ned på flere ting – vi behøver bare at se på situationen i Østeuropa og på Balkan i dag, hvor verdenskrigens kollaboratører og landsforrædere nu dukker ud af glemselen som de nye staters første modstandsfolk! Nuvel, vi er ikke vant til slige rystelser herhjemme, men også her er vi undergivet tidens fluktuationer. I 1985 skrev jeg en lille artikel om »Konflikt og konsensus i synet på besættelsestidens historie«, hvor jeg konkluderede – noget naivt skulle det vise sig – at konsensus-konfliktproblematikken havde mistet sin relevans som historiografisk orienteringspunkt. Jeg regnede ganske vist ikke med at konflikt-synspunktet havde sejret, men jeg troede på at revisionismen havde ryddet nogle stier og skabt nogle indsigter som en senere forskning ikke kunne neglige. Jeg hævdede at der ikke mere ville blive skrevet konsensushistorie som besættelsesgenerationen gjorde det. Dette viste sig at være en fejlurdering, som senere monografier om det militære efterretningsvæsen (Hans Chr. Bjerg, *Ligaen: den danske militære efterretnings tjeneste 1940–1945*, 1985) og politiet (Henrik Stevnsborg, *Politiet 1938–1947*, 1992) har demonstreret.

Vi må altså erkende at den nye revisionisme altid venter lige om hjørnet, og at debatten om besættelsen på museum aldrig vil tage slut.

Den nationale konsensus på museum

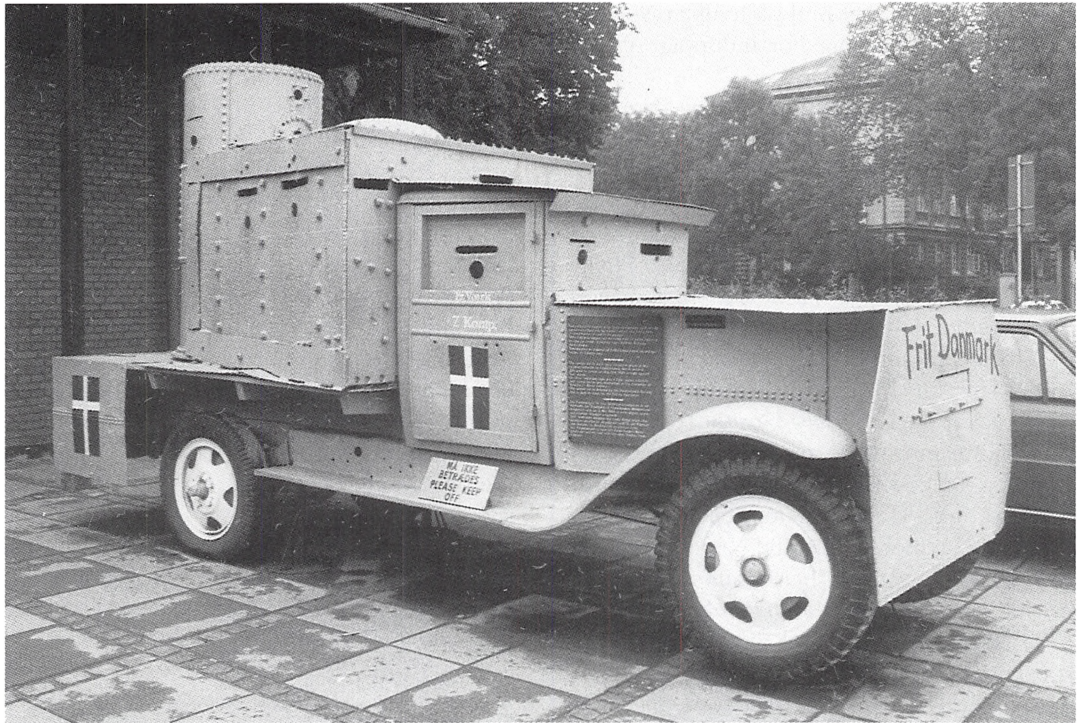
Med Frihedsmuseets permanente udstilling står vi over for det rendyrkede nationale konsensus syn fra 1945. Ganske vist blev det nye

museum først indviet i 1957, men der kan trækkes en lige linie tilbage til frihedskampens overvintren på Nationalmuseet fra maj 1948 – og herfra igen til Frihedsrådets store propaganda udstilling i Frimurerlogen i sommeren 1945. Opbygningerne er i vidt omfang de samme og de fleste genstande, plancher og billeder går igen. I virkeligheden er der da tale om en enestående fastfrysning af et 45-årigt stykke mentalitetshistorie, som vi ellers kun finder overleveret i filmene, i romanerne og i de store historiske samleværker. Uanset vor kritik af udstillingen som beretning, kan vi ikke bare skrotte den som den unikke levning den er. Den bør konserveres og lægges i mølpose, inden revisionismen og saneringen sætter ind!

Frihedsmuseet kan virke rodet, og for faghistorikeren er det noget af et raritetskabinet. Men budskaberne er klare nok. Jeg skal i det følgende gøre et kort resumé:

Frihedsmuseet er først og sidst et monument over modstandsbevægelsen som militær organisation – som overhovedet den militære dimension i udstillingen er helt dominerende. Endnu så sent som i 1987 opstilledes en buste af den med victoriakorset dekorerede major Anders Lassen. Hvornår hylder man en Mogens Fog, en Døssing, en Arne Sørensen eller en Christmas Møller i sten og bronze? Det politiske indtager en underordnet plads. Det er der ikke noget mærkværdigt i. Det er jo krig udstillingen handler om. Krig er drama og har folkelig appel. Krig er også lettere at illustrere musealt. Og de militære magtmidlers altafgørende betydning blev 1940'ernes læreproces par excellence – som Den kolde Krig ikke fandt det opportunt at revidere. Derfor er museet også blevet en apoteose til sabotagen som modstandsbevægelsens højeste kampform, det nærmeste vi i Danmark kom den åbne partisan krig. Det følger heraf at dens betydning aldrig sættes under debat.

Modstanden fremstår som båret af en absolut idé, ubundet af tid og sted. Det anlagte syn er heroisk. Modstandsviljen var så at sige til stede fra den første besættelsesdag. Alternative valgmuligheder diskuteres ikke. Budskabet understøttes af en uklar og rodet, på visse punkter forkert og oftest ekstremt sam-

*De besøgendes første kontakt med Frihedsmuseet er panservognen foran hovedporten. Den blev bygget af en modstandsgruppe i Frederiksværk i vinteren 1945 af svære jernplader, påsvejet en Ford-lastbil fra 1930. Den kom i aktion en enkelt gang, nemlig under en arrestation på befrielsesdagen, den 5. maj. Panservognen er Museets værtegn, som det hedder i brochuren, og signalerer udstillingens dominerende militære budskab. Den er en unik museumsgenstand, der huskes af alle gæster. Men den er et kuriosum, og ganske urepræsentativ for hvorledes modstandskampen i øvrigt udfoldede sig.
Foto: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945.*

mentrukken kronologi. Det er således karakteristisk at sabotagen som tema er afhandlet inden bruddet den 29. august 1943 dukker op – og på det tidspunkt havde vi endnu de store industrisabotager og hele jernbanesabotagen til gode. Men dette stemmer helt med 1945-myternes tendenser til at lægge den illegale indsats alt for tidlig frem – og glemme de magre år fra 1941 til 1943.

Det ses også at den tyske besættelsesmagt er eneste rammebetingelse for modstanden. Tyskerne repræsenteres næsten udelukkende af terroren og de danske medløbere. Disse skildres – som besættelsesmagten generelt – enten som kriminelle sadister, fanatiske, latterlige eller idioter. At DNSAP afregnes med en karikatur af Frits Clausen som sprællemænd – er symptomatisk.

De danske rammebetingelser mangler helt. Jeg taler ikke her om den økonomiske og soci-

ale baggrund der kun strejfes med et par kuriositeter. Jeg tænker på det politiske system. Dette er overvejende repræsenteret af Erik Scavenius i forskellige situationer og i karikaturer – altså som enkeltstående kollaboratører – i øvrigt helt i den illegale propagandas ånd der fandt det opportunt ikke at hænge hele Rigsdagen ud. I betragtning af at samarbejdspolitikken var modstandens hovedfjende i den længste periode kan det undre at kollaborationen fremstår så underspillet. Forklaringen kan skyldes de museale problemer ved at illustrere politik. Men først og fremmest må årsagen søges i konsensusopfattelsen der i 1945 drog politikerne med ind under modstandsbegrebet. Og endelig kan man heller ikke se bort fra udstillingens anden ophavssituation, under Den kolde Krig.

Hvad selve modstandsbevægelsen angår fremstår denne ganske anonymiseret. Orga-

nisationerne nævnes praktisk talt ikke. Navnestoffet er til det yderste begrænset, når vi ser bort fra de store ledere og de store krigere. Det skyldes nok en vis »beskedenhed« overtaget fra udstillingen i Frimurerlogen. Men det må først og sidst ses som resultat af konsenssynets »Ingen nævnt, ingen glemt«! Billedet af modstandsbevægelsen fremstår uden konflikter. Frihedsrådet hersker suverænt som den illegale regering og kommandocentral – og har tjek på det hele. De politiske skillelinier – og overhovedet modstandsbevægelsens politiske struktur – berøres ikke. DKP optræder f.eks. kun kort og da som offer for interneringerne i 1941. Kommunisternes indsats som den dominerende kraft i både sabotage- og bladarbejdet – i hvert fald indtil efteråret 1943 – nævnes til gengæld ikke. Samtidig får »den hemmelige alliance« med de vestallierede en dominerende plads, bl.a. illustreret af SOE-agenten med sin faldskærm, der beherskede »Kanonhallen« de første mange år som en aktuel påmindelse om at NATO-samarbejdet havde lange rødder.

Ikke underligt om kommunister ikke følte sig hjemme på museet i Den kolde Krigs mørke periode.

Denne nationalt-borgerlige opfattelse af modstandsbevægelsens historie som udstillingen udtrykker, fandt sin bekræftelse i den dominerende historieskrivning i 1950'erne og 60'erne. Jeg tænker naturligvis på Jørgen Hæstrups store forfatterskab, der er båret af samme konsenssyn. Og som Hæstrups bøger blev folkeje er også Frihedsmuseet blevet en ubetinget succes. Jeg tror at dette først og fremmest beror på at udstillingen, ligesom Hæstrups arbejder, i eminent grad udtrykker hele besættelsesgenerationens selvforståelse. Derfor er der heller ikke noget mærkværdigt i at Frihedsmuseet i snart mange år har befundet sig i en identitetskrise, når vi tager i betragtning at enquetesne viser at halvdelen af de besøgende nu er udlændinge, at vi kan regne med at en stor procentdel af resten er tvangsindlagte skoleklasser, mens besættelsesgenerationen med stadig større hast dør ud.

Det har da også lange været erkendt at udstillingen var forældet – ikke kun i sit histo-

riesyn, men også musealt. Man har fortjenstfuldt forsøgt sig med lidt lapperier, men de har naturligvis ikke kunnet forrykke hovedindtrykket. Jeg forstår at mange af de historiestuderende der har virket som omvisere, har forsøgt at løse problemet ved løbende at korrigere og supplere udstillingen når de går rundt. Det var begyndelsen. Nu står vi så over for generalrevisionen, og det må være på sin plads at forsøge at give et svar på hvad forskningen efter Hæstrup – og i betydeligt omfang i kritisk dialog med ham, har fremlagt af resultater, som den nye permanente udstilling efter min mening bør forholde sig til.

Rammebetingelser for modstandskampen

Lad os først se på rammebetingelserne for den danske modstand: Hvad angår besættelsesmagten er det vigtigt at forstå denne ikke som en enhed, men som en mangehovedet organisme med en stor vifte af propaganda-, magt- og undertrykkelsesmidler til rådighed – hvoraf terroren kun var ét. Man må forklare det indirekte styre som en ressourcebesparende måde at få danskerne til at forvalte deres egen besættelse på. Her vil det være nødvendigt at trække andre besættelsesregimer ind for at relativere de danske forhold, både dem der lå tættest på i form i Nord- og Vesteuropa – og kolonistyrer i østområderne og på Balkan.

Det er også vigtigt at få defineret Danmarks perifere stilling i den store strategi – som en forklaringsfaktor, både når det gælder den moderate besættelsespolitik, og for at kunne forstå de allieredes passivitet og manglende tiltag over for dansk territorium. Fredsbesættelsen havde ikke kunnet skærme Danmark hvis vi var blevet udsat for en invasion – og meget havde set anderledes ud. Vi behøver kun at tænke på de 700 flyvende fæstninger der i april 1945 var på vej mod Danmark for at bombe tyske installationer, men som blev stoppet af dårligt vejr – for at begribe hvad en krig havde betydet! Og hvad om Værnemagten havde haft magt som agt da man 15. april

1945 proklamerede at ville forsvare Danmark til sidste patron!

Lad os skrotte klichéerne om de brølede og brutale tyske generaler og de mere kloge og forstående diplomater, og i stedet erkende instansernes forskellige roller sat i relation til kommandoføringen fra Berlin. Vi bør skelne mellem de mere pragmatiske korttidsmål og den mere langfristede ideologiske strategi. Det må fremhæves at den ideologiske komponent i besættelsespolitikken var beskeden, og at det blev ved ansatserne. Men igen er det vigtigt at anskue dette på baggrund af den tyske germaniserings- og nazificeringspolitik i det øvrige Europa for at såvel kollaborations- som modstandssynspunktet kan få perspektiv.

Som nævnt må et hovedsignal være moderationen i okkupationspolitikken set i forhold til omverdenen, betinget af et kompleks af ideologiske, politiske, strategiske, propagandamæssige og økonomiske determinanter, men også underkastet den dynamik som udviklingen på fronterne dikterede. Det er vigtigt at fastholde Værnemagtens sikkerhedsbehov som den afgørende determinant i de veksellende nøglesituationer, og denne igen sat i relief af de beskudne kampstyrker man rådede over. Polititerrorer må med som den totalitære stats forbryderiske og umenneskelige ansigt, men tillige som det effektive og professionelle kriminalistiske apparat Gestapo også var. Alle kender RAF-angrebene på Gestapokvartererne i Århus, Odense og København. De færreste tænker på at disse skyldtes tyskerne vellykkede bestræbelser på at trævle store dele af modstandsbevægelsen op. Det er også først på en sådan baggrund at kampen mod stikkerne bliver forståelig for en ny generation i dag.

Og når vi nu fokuserer på Gestapo og SS må vi naturligvis også forsøge at illustrere racismen og overmenneskeideologien – og dermed også Holocaust, dette lige tillokkende og lige ubeskriveligt forfærdelige tema, ubeskriveligt også i muscal sammenhæng, fordi genstandene er så få. Vi kan i dag nøgternt opregne alle de rationelle grunde til at redningen af de 7.000 danske jøder blev en succes – og det er et oprydningsarbejde der bør

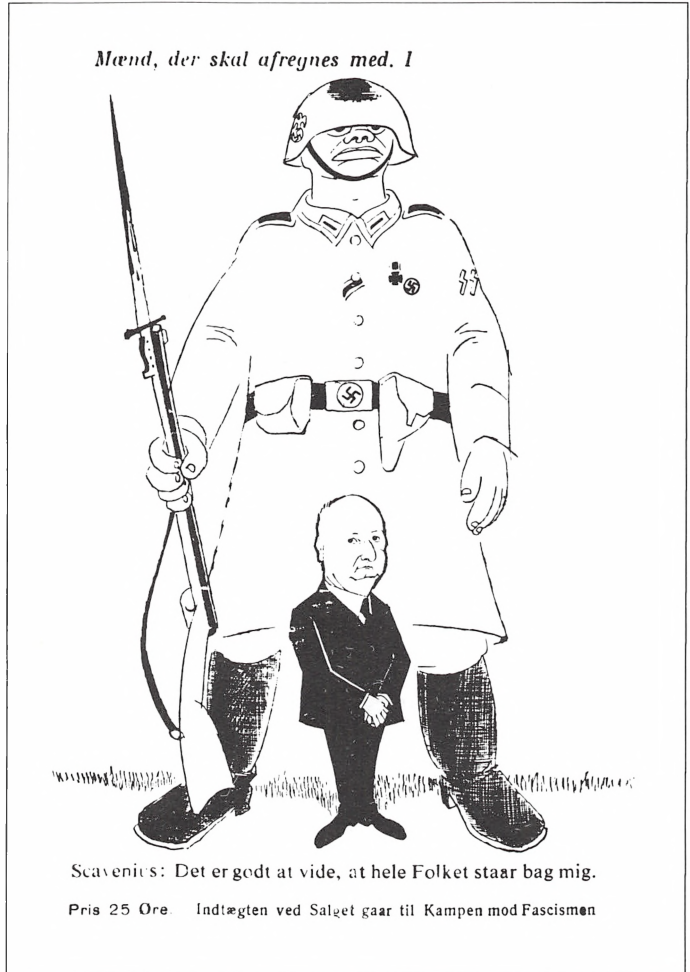
gøres ikke mindst for at retlede udenlandske gæster. Men tilbage bliver stadigvæk at forstå en helt enestående situation i Hitlers besatte Europa. For mange år siden var jeg medproducent på en TV-udsendelse om Holocaust i Danmark. Med et citat fra en af de reddede jøder kaldte vi den »Et lys i mørket«. Jeg mener nok at man kan forsvare et sådant budskab også i dag, og jeg mener også det har relevans for det danske besættelsessamfund generelt. Men det europæiske perspektiv bør med som den helt afgørende forståelsesramme!

Når vi skal illustrere besættelsesregimet bliver det altså kunsten, eller pædagogikken om man vil, på den ene side at vise dets relative mådehold i udplyndring og repression, og på den anden side at gøre det klart hvilken dødelig trussel Tyskland udgjorde mod Danmarks nationale eksistens og politiske og demokratiske liv – og overhovedet imod den europæiske humanistiske kultur. Her ligger en hovedforudsætning for at forstå modstandssynspunktet.

Det danske politiske system er den anden afgørende rammebetingelse for modstandskampen.

Her er det helt centralt at forstå at kollaborationen, dvs. samarbejdet med fjenden, og ikke modstanden var det mest udbredte reaktionsmønster i de besatte lande i den længste periode af verdenskrigen. At administrativ og økonomisk kollaboration var livsnødvendig for befolkningernes eksistens, at man i moderne og højtudviklede samfund som de nord- og vesteuropæiske ikke bare kan kaste tøjlerner og overlade befolkningen til fjenden. Som det er blevet sagt: Man kan leve uden modstand, men man kan ikke leve uden samarbejde! Det populære billede af et helt land i oprør hører fantasien til. Det har ikke en gang gyldighed i Jugoslavien eller i Rusland. Det er vigtigt at skelne mellem den ideologiske kollaboration som den f.eks. førtes af DNSAP og det tyske mindretal – og så den tvangskollaboration i form af collaboration d'état (dvs. statskollaborationen), som regeringen og Rigsdagen stod for, støttet af hele organisations- og næringslivet, forvaltningen, kirken og pressen – og hele det danske folk til langt

Samarbejdet mellem det officielle Danmark og besættelsesmagten er under spillet på museet – selvom denne politik var modstandskampens hovedangrebspunkt indtil den 29. august 1943. På udstillingen illustreres samarbejdet bl.a. med dette illegale postkort, udsendt af DKP i 1943 i en serie omfattende trafikminister Gunnar Larsen, justitsminister Thune Jacobsen, generaldirektør Knutzen og forfatteren Harald Bergstedt. Billedet af den en-somme Scavenius er helt i overensstemmelse med den illegale presses og den britiske radios propaganda, der af hensyn til nationalfrontstrategien var tilbageholdende med at angribe politikerne generelt og i stedet udgrænsede enkelte ministre og særligt belastede personer som sydebukke. Betraget isoleret giver karikaturen et forvrænget billede af den massive støtte som regeringens tilpasningslinje nød på Rigsdagen og i befolkningen i besættelsens længste periode, og den blokerer for en dybere forståelse af besættelsens vilkår.

ind i 1943. Politiet står her centralt som kollaborationens håndhæver af ro og orden og må forstås ud fra denne funktion og denne rolle – ikke på grundlag af enkelte politifolks sympati for enten nazismen eller modstanden. Jurisdiktionsproblemet, dvs. regeringens kamp for at opretholde retsplejen på danske hænder, blev en krumtap i politikernes bestræbelser for at bevare fredsbesættelsen og holde Danmark uden for krigen. Det forhindrede deportationer og henrettelser i den længste periode. Men det kostede store ofre og var vel det spørgsmål, der mere end noget andet underminerede regeringens folkelige basis i 1943. Det har stadig bevaret sin sprængkraft til i dag.

Samarbejdspolitikens målsætning, at af-

skærme de politiske og demokratiske institutioner, at undgå at det økonomiske liv blev ødelagt, og at beskytte befolkningen imod den tyske repression – må spændes op imod modstandssynspunktet som det store politiske, moralske og eksistentielle valg.

Samtidig må vi heller ikke glemme kollaborationens instrumentale funktion over for befolkningen, dens janusansigt, om man vil. I mange besatte lande blev samarbejdet med tyskerne en motor for revolutionære omvæltninger: i Frankrig, i Tjekkosllovakiet og på Balkan. I Danmark blev kollaborationen det borgerlige, parlamentariske demokratis middel til at overleve. Også derfor måtte de politiske partier vende sig imod det systemfjendske potentiale der lå i modstanden, repræsen-

teret af kommunisterne, af KU og af Dansk Samling. Hærens rolle som ordensfaktor efter den 29. august 1943 må forstås på denne baggrund, som overhovedet spændingerne i modstandsbevægelsen i det sidste besættelsesår. Og igen vil det være nyttigt med et europæisk perspektiv til sammenstødet mellem de konserverende og revolutionære kræfter i modstandsbevægelserne.

Den tredje vigtige rammebetingelse for modstanden er den økonomiske og sociale udvikling. Stedet er ikke til at gå dybere ind herpå. Jeg skal kun erindre om at besættelsen gjorde Danmark totalt afhængigt af den økonomiske kollaboration med Tyskland. At det via denne lykkedes at holde produktionen oppe i den længste periode, at den afskaffede massearbejdsløsheden fra 30'erne – og at den fastholdt en højere levestandard end i noget andet besat land. Men også at samarbejdet kobledede dansk landbrug til den tyske krigsmaskine med et tilskud til Hitlers krig der vandt i betydning alt eftersom krigen skred frem og tyskerne tabte terræn. Den økonomiske kollaboration er et overmåde komplekst fænomen, som det er vanskeligt at sætte sig til dommer over. Mon modstandsbevægelsen erkendte dette dilemma når man aldrig saboterede landbrugseksporten til Tyskland?

Af direkte betydning for modstandens første fase er også det økonomiske og sociale tilbageslag for arbejderbefolkningen i besættelsens første år. Det sendte omkring 100.000 danske arbejdere til Tyskland – deres alternativ var ikke modstanden! Men det skabte en vigtig forudsætning for kommunisternes succes både socialt og nationalt – og det blev en væsentlig faktor bag augustoprøret i 1943!

Hverdagslivet for den almindelige dansker hører nøje sammen med den materielle baggrund og kom til at præge indstillingen til dette at gøre modstand. Litteraturen om besættelsen fokuserer gerne på det dramatiske, sjældnere på det normale. Men i langt højere grad end det er erkendt, må der fokuseres på hverdagslivet med det store flertals bestræbelser på at leve en normal tilværelse under krigens unormale forhold. Det drejede sig jo om et knaphedssamfund, i hvert fald i byerne, som museumsgæsten har svært ved at leve sig

ind i i dag. Og kampen for de daglige fornødenheder gør ikke folk til helte. Tværtimod blev modstanden en fredsforstyrrer og en trussel om »norske tilstande« i dette slagords oprindelige betydning, nemlig faren for et terrorregimente som det man havde i Norge. For de fleste danske lå et oprør mod ro- og ordenlinien fjernt. Som Piet Hein spiddede det i et samtidigt digt:

Eftermiddag,
luftalarm.
Sporvognspassagerer i en kælder.
Fælles frygt
og ængsten for,
om omstigningsbilletten gælder.

At stemningen i befolkningen fra starten var proengelsk og antitysk tror vi gerne på, men hvorledes denne vendte sig fra et negativt syn på modstanden til en positiv accept ved vi meget lidt om. Nogen systematisk stemningsanalyse foreligger ikke. Formentlig skete det for store grupperes vedkommende i forsommeren 1943, men det er kun et kvalificeret gæt. Vi tør tro at udviklingen på fronterne blev helt afgørende for udviklingen af opinionen. Men man skal næppe forestille sig en lineær kurve. Der var tilbageslag og nye topunkter, i efteråret 1943 da fredseuforien fra august forduftede, i sommeren 1944 da invasionen bragte et nyt løft, og i vinteren 1944 da gassen gik ud af ballonen igen. Her om noget sted må det internationale perspektiv ind i form af et løbende bånd med de skiftende situationer på fronterne.

Modstandsbevægelsens organisatoriske og politiske struktur

Vender vi os nu til vor hovedgenstand, modstandskampen, er det værd at erindre om at denne var en sen foreteelse i det besatte Europa med et gennembrud i 1943 – hvis vi ser bort fra Jugoslavien. Først da var de mentale og materielle forudsætninger til stede for en militær modstand, nemlig de tyske nederlag og de allierede våben fra luften. Det bliver vigtigt at illustrere den lange og trange vej

hertil. – Også at vise at en tradition for illegale aktiviteter, for slet ikke at tale om modstandskamp, ganske manglede i Nord- og Vesteuropa, og at selv de professionelle der i Storbritanien syslede med planer om en eller anden form for guerilla bag tyskernes linier aldrig havde tænkt i de baner modstanden faktisk tog. Modstandsviljen formedes over et langt tidsrum og fandt mange udtryk. Det er vigtigt også at give plads for den civile og passive modstand – ikke blot som forstadier til den militære kamp, men som kollektive og individuelle protestformer i deres egen ret. Tidens interesse for den civile modstand opfordrer også hertil.

Tredive år efter Hæstrups sidste store arbejde om modstandsorganisationen, »Hemmelig Alliance«, kan vi konstatere at dér hvor forskningen især har flyttet hegnspele er i spørgsmålene om modstandsbevægelsens rekrutteringsgrundlag og om dens politiske, sociale og organisatoriske struktur. Ikke mindst takket være undersøgelser i den sydjyske og sjællandske region kan vi nu mere end skimte ansigterne i den anonyme og amorfe masse af menige modstandsfolk som vi tidligere opererede med. Det billede Hæstrup ud fra sin konsensusopfattelse tegnede var et helt folk på spring for at gøre en modstandsindsats – hvis chancen kom. I dag ved vi at den organiserede modstand indtil efteråret 1943 blev båret oppe af folk fra det politiske spektrums yderfløje, hvis loyalitetstærskel over for det parlamentariske demokrati var lav. Som det så ofte er blevet formuleret var der længere vej til det illegale arbejde for politimesteren og den socialdemokratiske fagforeningsmand end der var for den kommunistiske maskinarbejder eller for læreren fra Dansk Samling. Vi ved at sabotagen indtil efteråret 1943 og måske længere endnu, og det illegale bladarbejde i hvert fald indtil foråret 1943, var totalt behersket af kommunisterne. Vi ved at det modtagernet som Flemming Juncker opbyggede i Jylland i 1943 havde et dominerende indslag af folk fra Dansk Samling. Vi ved at DKP var den store organiserende kraft under augustoprøret 1943, og at kommunisterne spillede en hovedrolle igen under den københavnske folkestrejke året efter. Vi har

også lært at forstå visse miljøers betydning som indslusning til det illegale arbejde som f.eks. spejdergrupper og terrænsportsforeninger, skydekorps, KU'ere og andre stærkt nationale organisationer. Og hvad angår initiativerne er det til overmål blevet demonstreret at disse kom oppefra og udefra både i pionerfasen og senere når man begyndte forfra efter oprulninger. De organiserende centre var DKP og Dansk Samling, senere SOE og de store modstandsorganisationer, fra efteråret 1943 Frihedsrådet og fra 1944 regionerne. For de undersøgte regioners vedkommende er vi faktisk i stand til at kortlægge modstandsorganisationernes vækst og udbredelse i lokalteten – og det igennem hele perioden. Det ville være synd at sige at besættelsesforskningen har været metodisk fornyende. Men når det gælder om at skrive historien nedefra, fra græsrodsniveauet, har vi da i hvert fald været à jour med tiden! Her ligger et centralt perspektiv som museumspædagogikken må kunne tage op.

Men naturligvis forklarer strukturer ikke alt, og vi må passe på ikke at kaste barnet ud med badevandet! Skridtet ind i modstanden var sjældent automatisk, lettere for nogle end for andre. For den kommunistiske partifunktionær var der ikke noget valg efter 1941, næppe heller for officeren eller politibetjenten efter 1944 der ønskede at forblive i karrieren. Men for de mange, vel især civile borgerlige, var dette at gå ind i illegalt arbejde et dybt eksistentielt og moralsk spørgsmål. Harald Sandbæk fortæller i sine erindringer om et forsøg på at samle folk til en nedkastning i 1943. Han kontaktede først en ung mand som han mente var oplagt, men det blev et nej. Så henvendte han sig til en lidt ældre gårdejer med kone og børn og fik svaret: Jeg ville ønske, at De ikke var kommet, men nu De er her, går jeg naturligvis med! Historien gør et stærkt indtryk. Den kan ikke undværes i det mønster som rekrutteringen tegner.

Vender vi tilbage til spørgsmålet om modstandsbevægelsens organisatoriske og politiske struktur konstaterer vi at denne ændredes stærkt igennem krigens sidste halvandet år. Således ved vi at etableringen af de illegale ruteorganisationer i efteråret 1943 kaldte nye

Våbenværkstedet indtager en dominerende plads på udstillingen. Det blev etableret af sabotageorganisationen BOPA i en garage i Holte i slutningen af 1944, og skal have produceret omkring 250 stenguns. Standen rummer rekvizitter fra et andet våbenværksted, organiseret af Holger Danske. Værkstedet er en af Museets trestjernede seværdigheder, der påkalder sig alle gæsters opmærksomhed. Men de to værksteder er enestående. De allerfleste våben indførtes fra Sverige eller fra det allierede udland. Ved sin kronologiske placering i forløbet op til bruddet den 29. august bibringer værkstedet gæsterne en forestilling om modstandens organisatoriske formåen og dens militære kampformer der er ude af proportioner med virkeligheden. Det understreger udstillingens bærende budskab om modstandsbevægelsens store militære betydning, som ikke kan opretholdes i dag.

Foto: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-1945

sociale grupper ind, fortrinsvis fra borgerskabet der havde kontakter til skibe og til den større finansiering som rutearbejdet krævede, men også til folk der forstod den svære kunst at navigere. Men først og fremmest skyldtes ændringerne rekrutteringen til undergrundshæren fra vinteren 1944. Selv om lokalundersøgelserne har vist at mange af de grupper som Frihedsrådets og dets udvalg opererede med var papirsoldater – er der dog ingen tvivl om den stærke udvidelse som modstandsorganisationen gennemgik i hvert fald fra vinteren 1944/45. Ikke alt er lige klarlagt. Men det ser ud til at »Ringene« – den mest systemvenlige af de store organisationer – nu blev den store indslusning til militærgrupperne.

Det betød at modstandsbevægelsen tabte pionerfasens høje ideologiske profil – og dette fik afgørende betydning for modstandsbevægelsens demokratisering og hurtige takken af efter befrielsen. Man har kaldt modstandsbevægelsen for en »mod-clite«. Det er et meget træffende udtryk for de illegale i pionerfasen, men det gælder næppe for gennemsnittet af de omkring 50.000 mand der fylkedes i militærgrupperne i foråret 1945. De var først og sidst mod tyskerne – ikke mod det politiske system.

Modstandsorganisationens kulminationsfase i 1944/45 betød en stigende illegalisering også af samfundsinstitutionerne og en tættere og tættere kontakt med de tidligere modspil-

lere, politikerne. Men samtidig er vi også vidne til en stigende splittelse i rækkerne alt eftersom de forskellige grupperinger begyndte at indstille sig på fredskrisens problemer. Også de store allierede begyndte at blande sig, nu da Tysklands nederlag kun var et spørgsmål om måneder, og Europakortet skulle nytagnes. De ville gerne have »en fod i døren i Danmark«, som diplomaterne i Foreign Office sagde om russerne – men det gjaldt i lige så høj grad for englænderne selv. Generationerne efter Hæstrup har fokuseret stærkt på de politiske skillelinier mellem det der misvisende blev kaldt den »politiske« og »upolitiske« del af modstandsbevægelsen. For de »upolitiske«, dvs. de borgerlige gruppers målsætning var ikke mindre politisk end venstrefløjens. Og man har interesseret sig voldsomt for det dobbeltspil der blev drevet fra flere sider. Man har også vist at Frihedsrådets kontrol ikke var så enerådende som Rådet gerne så det selv. Men her er det vigtigt at holde proportionerne klare: I Danmark fastholdt vi faktisk en enhedsledelse af modstandsbevægelsen som det ikke lykkedes at få i stand i noget andet europæisk land – heller ikke i Norge. Og det kom hverken til borgerkrig eller borgerkrigs-lignende tilstande. Ingen ønskede det, hverken højre eller venstre – og slet ikke Frihedsrådet. Dette siger en masse om det danske samfunds sammenhængskraft under den uhyre stresssituation som besættelsen var.

Den illegale kamp

Hvad angår de forskellige sider af modstandsarbejdet, de illegale blade, våbenmodtagelse, efterretningsvirksomhed, sabotage, ruterne etc. etc. er det naturligvis de illegale teknikker og den illegale kamp der fylder mest på et museum. Det er den der er lettest at formidle tredimensionalt, og genstandene findes i overflod. Det er også her hvor revisionisterne har ydet mindst.

Men naturligvis kommer man ikke uden om at forholde sig til modstandskampens betydning militært, politisk og moralsk. Det er et uhyre vanskeligt spørgsmål, fordi det rejser

så voldsomme følelser og rækker ved en konsensus fra sommeren 1945 som de fleste har taget til sig. Men det bør gøres alligevel med udgangspunkt i de resultater historikerne har nået. Således kan vi ikke længere bare måle efterretnings-tjenestens betydning ved at remse antallet af telegrammer op, altså rent kvantitativt. Vi må vide hvorledes meldingerne blev modtaget og vurderet – og det hele må sættes i relation til ULTRA, den sensationelle britiske brydning af det tyske codesystem, som blev holdt hemmeligt til langt ind i 1960'erne. Vi ved at udefronten præsterede en kraftindsats for at skabe good-will i de første krigsåre, da det så mørkest ud, og Danmarks aktier stod lavest. Men betydningen lå i propagandaen, ikke i udenrigspolitikken, og i dag må vi konstatere at udefronten spillede en sekundær rolle i forhold til modstandsorganisationerne hjemme. Den bør derfor nedtones. Vigtigt er det også at formidle undergrundshæren i de rette proportioner. Det er en vanskelig opgave. For der er ikke megen dramatik eller appeal i at fremstille forberedelsen til noget der aldrig kom, her den væbnede kamp. Men dette ændrer ikke noget ved det forhold at undergrundshæren fik en vigtig funktion i modstandsbevægelsens historie: Som demokratisk integrationsinstrument (jvf. ovenfor), som strategisk vildledningsmanøvre op til invasionen, og sidst men ikke mindst som den illegale indsats der fangede de allerfleste ind. Militærgruppernes kampværdi har været diskuteret. Den var næppe stor. Men i dag er vi i hvert fald kommet et langt skridt videre mod en mere sikker vurdering. Vi kan nu sætte tal og våben på de fleste – og ofte navn og stilling på den enkelte modstandsmand. Undergrundshæren har kort sagt fået kød og blod.

Og så er der naturligvis sabotagen. Her viser den danske og udenlandske forskning at den tidligere så højt vurderede virkning ikke kan holde over for en mere analytisk tilgang, dvs. når der helt præcist spørges om strategisk og taktisk og krigsøkonomisk betydning – og ikke kun om den optiske effekt. Hvad angår den jyske jernbanesabotage var forsinkelserne minimale og uden operativ betydning. Og de soldater sabotørerne bandt på linierne

– langt færre end den populære opfattelse vil hævde – stod der alligevel, og var i øvrigt ikke tropper beregnet til kamp, var altså ikke i behov andetsteds. For industrisabotagens vedkommende er sagen mere usikker. For skadeopgørelsen i kroner og øre er kun tilnærmelser til et svar. Men den foreløbige undersøgelse som Frihedsmuseet satte i værk i 1970'erne som en form for »Ehrenrettung« synes i hvert fald ikke at demtere en mere beskeden vurdering. Alt tyder altså på at disse resultater er kommet for at blive. Men dermed er spørgsmålet om sabotagens betydning naturligvis ikke udtømt. Her bliver det udstillingens opgave at optage disse kendsgerninger – og samtidig forklare et publikum at den militære og krigsøkonomiske effekt ikke kan ses uafhængigt af de langt mindre målbare moralske og politiske og psykologiske faktorer. – Og dette ikke som en tilbagefaldsposition i et sidste forsøg på at fastholde sabotagens nytteværdi, men ud fra en erkendelse af guerilla-krigens målsætning og strategi. Prøv bare at læse hvad en Mao eller en Giap skriver herom!

Der spørges om Frihedsmuseet nu også skal være myteknuser? Naturligvis skal man det hvis man ved myte forstår et falsk eller et forkert udsagn om fortiden. Men myterne er jo også en del af mentaliteten. Og mentaliteten fra besættelsen er vel det vanskeligste at formidle musealt. Revisionisterne er over en bank – og det med rette – gået i krig mod forestillingen om krigsårenes store sammenhold. Man behøver bare at se på indkomst-udviklingen fra 1940 for at få syn for sagn. Men det er efter min mening utvivlsomt at følelsen af et nationalt fællesskab var udbredt i masser af situationer, i de små samfund som i det store, som en del af den kollektive bevidsthed: Under den nationale vækkelse i 1940, under augustoprøret i 1943, og sidst men ikke mindst under den store folkestrejkebølge der rullede hen over landet i sommeren og høsten 1944 – hvor manden og kvinden på gaden pludselig var med på barrikaderne – og med til at hale sejren hjem. Man tør tro at det netop var erindringen om dette kammeratskab fra sommeren 1944 som så mange senere

i efterrationaliseringens skær lod overføre på besættelsen som helhed.

Tilsvarende kan det ikke betvivles at sabotagen i det sidste krigsår nød en umådelig popularitet, og at den både af menigmand og af modstandsbevægelsen blev opfattet som danskernes store slag for de forenede nationer i kampen mod tyskerne – uanset hvad historikerne så må mene om effekten i dag. Og at denne følelse var et vigtigt led i den proces der genoprettede den nationale selvrespekt efter ydmygelserne i de første tre og et halvt år. Noget tilsvarende gælder også den store alliance med de allierede, som modstandsbevægelsen havde kæmpet for og anså for selve kronen på modstandsværket. Den ved vi i dag var ganske ensidigt rettet fra Danmark mod England, forstået således at englænderne aldrig drømte om at gøre brug af den danske militærorganisation. Den var militært betydningsløs – og som man så på det i 1945 – politisk farlig. Men heller ikke dette ændrer ved det forhold at følelsen af at være medallieret mod den tyske fjende gav et løft i stemningen som det vil være svært at leve sig ind i i dag.

Og så kan man til slut nævne fjendebillederne – så sort-hvide og ubehagelige de ofte må virke i dag: Scavenius som quisling, politikerne som tyskvenlige, Best som blodhunden fra Paris – og de tyske soldater som bestier, tysklandsarbejderne som værnemagere, tyskerpigerne som skadedyr etc. etc. – domme der ligger så dybt i bevidstheden at der skulle en tredje generation af historikere til før de mest udstødte gruppers forhold blev taget op. Men fjendebillederne må med, ellers forstår man ikke de folkelige reaktioner dengang, og det had som besættelsen akkumulerede.

Myterne udgør altså en vigtig del af besættelsens mentalitetshistorie, der knap nok er professionelt beskrevet endnu. Men man kan jo begynde med Frihedsmuseet inden udstillingen pakkes ned!

De her fremlagte tanker er et idealprogram – der har tilladt sig den luksus at se bort fra den museale virkelighed. Hvorledes det lader sig realisere vil ikke blot afhænge af den histo-

riske vurdering, men også af en lang række praktiske og formidlingsmæssige problemer. I alle tilfælde vil resultatet blive et kompromis. Jeg ønsker Frihedsmuseet god vind under omstillingen. Og så håber jeg naturligvis at oprydningen ikke kommer til at afsvække frihedsbudskabet, men at dette fastholdes – ikke kun som en lydkulisse hver 4. maj, men som udstillingens hovedsignalement. For det er vel overhovedet dette der berettiger samlingerne som selvstændig institution.

Litteraturoversigt

Grundlæggende for vor viden om modstandsbevægelsens historie er Jørgen Hæstrup *Kontakt med England 1940–1943* (1954) og *Hemmelig Alliance. Hovedtræk af den danske modstandsorganisations udvikling 1943–1945*, bd. I-II (1959). Synspunkterne på modstandsbevægelserne som historisk fænomen kommer klarest frem i *Den 4. våbenart. Hovedtræk af de europæiske modstandsbevægelsers historie 1939–1945* (1976). Et fremragende lokalhistorisk bidrag findes i *Odense bys historie. Krig og besættelse: Odense 1940–1945* (1979).

Selv har jeg formuleret mig omkring kollaboration og modstand i *Augustoprøret 1943 – Samarbejdspolitikens fald*, bd. I-III (1979); »Konsensus og konflikt i synet på besættelsestidens historie« i: *Historie og Samfundsorientering* 1/1985, s. 42–66; anmeldelse (sammen med Aage Trommer) af H.C. Bjerg, Ligaen. Den danske militære efterretningstjeneste 1940–45 (1985) i: *Historisk Tidsskrift* bd. 87, 1987, s. 397–415; *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940–1945* (1987); for generelle betragtninger over modstand og kollaboration i Europa under anden verdenskrig, se mine kapitler i *Den 2. verdenskrig*, red. Hans Kirchhoff, bd. 1: Henning Poulsen, *Hillers krig 1939–1941* (1989), s. 234–322, og bd. 2: Aage Trommer, *Den store alliance 1941–1945* (1989), s. 165–205.

I det følgende er anført et udvalg af den litteratur om modstandsbevægelsens historie, der mere eller mindre eksplicit forholder sig kritisk til konsensus synspunktet:

Steen M. Andersen, *Modstandsorganisationen Ringen 1941–1945* (1984).

Rüdiger Eckert, *Die politische Struktur der dänischen Widerstandsbewegung im Zweiten Weltkrieg* (1969).

Erik Thostrup Jacobsen, *Foden i døren. Danmark mellem Sovjetunionen og England 1944–1945* (1984).

Mogens Nielsen, *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943–1954* (1978).

Palle Roslyng-Jensen, *Værnenes politik – politikernes værn. Studier i dansk militærpolitik under besættelsen 1940–1945* (1980).

Ulf Torell, *Hjälp till Danmark. Militära och politiska förbindelser 1943–1945* (1973).

Christian Tortzen, *Søfolk og skibe 1939–1945. Den danske handelsflådes historie under anden verdenskrig*, bd. I-IV (1981–1985).

Aage Trommer, *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig* (1971).

Aage Trommer, *Modstandsarbejde i nærbylle. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940–1945* (1973).

Aage Trommer, *Myte og sandhed i besættelseshistorien* (1974).

Jon Vedel, »Oppositionen til Danmarks Frihedsråd 1943/44« (i: *Historisk Tidsskrift* bd. 83, 1983, s. 71–103).

Hertil er vigtige bidrag til diskussionen ydet af:

Anders Bjørnvad, *Hjemmehæren. Hovedtræk af det illegale arbejde på Sjælland og Lolland-Falster under den tyske besættelse 1940–1945* (1988).

Jesper Vang Hansen, Esben Kjeldbæk og Bjarne Maurer, »Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer« (i: *Årsskrift for Frihedsmuseets Venner*, 1984).

Peter W. Høymark, »Modstandsbevægelse og modbevægelse« (i: *Årsskrift for Frihedsmuseets Venner*, 1985).

Ib Damgaard Petersen, *Modelite. Træk af den danske modstandsbevægelses opståen og udvikling 1940–1945* (1978).

Susan Seymour, *Anglo-Danish Relations and Germany 1933–1945* (1982).

Ditlev Tamm, *Retsopgøret efter besættelsen* (1984).

Introduktion til dansk kirkebogs- og præstehistorie via en gammel kirkebog

Øse-Næsbjerg 1646–1722

Paul G. Ørberg

Øse kirke og præstegård ligger i Skast herred, Ribe stift, knap to mil øst for Varde. Mod sydvest grænser sognet op til annekssognet Næsbjerg.

Den tredje lutherske sognepræst, der residerede her, hed *Poul Jørgensen Barfod*. Det er ham og hans nærmeste efterfølgeres kirkebog, der interesserer os i denne sammenhæng.¹ Han kom i embedet i 1601, og året efter blev han gift med sin formands datter; om det ligefrem var et vilkår for at få embedet, forlyder der ikke noget om, men det er da ikke umuligt.² Hans familieforhold er på flere måder meget karakteristiske for den tid. Han var selv præstesøn fra Grimstrup længere sydpå i Skast herred. Af hans børn blev to døtre gift med præster; den ene, Karen, der var født ca. 1612, gik i sin moders fodspor og blev gift med faderens eftermand i embedet – hende vender vi senere tilbage til – den anden blev præstekone i Ølgod og Strellev lidt nordpå i

naboherredet Øster Horne.³ Men han havde også en søn Lambert, der blev præst i nabosognene Torstrup-Horne, også i Øster Horne herred, fra 1645 til 1672, mens den anden søn, Mads, blev sognepræst i Verst-Bække i Anst herred fra 1650 til 1669 (se stamtavlen s. 166). Hans familie var endnu større, for da han i 1640 ansøgte kongen om at få kaldets tilliggende forbedret, nævner han, at det skal ske »til hans mange fattige børns forfremmelse, af hvilke en har været holdt *in studiis* og 2 endnu er deri, foruden de andre, som er andre steder.«⁴

Vi ved, at hr. Poul blev ordineret i Ribe domkirke den 5. april 1601, men vi ved ikke noget om hans uddannelse. Han har sikkert gået i latinskolen i Varde eller Ribe, men endnu på denne tid var det ikke noget krav, at en præst skulle have teologisk embedseksamen (*attestats*, egl. vidnesbyrd), det blev det først i 1629.⁵ I 1601 krævedes der egentlig blot, at man havde bestået en slags bispeeksamen. Ifølge den reformatoriske kirkeordinans 1539 var det ganske vist menigheden, der valgte sin egen præst, som *superintendenten*, dvs. biskoppen, skulle godkende, men alle-

1. Øse og Næsbjerg kirkebog 1646–1721, C. 560–1. Landsarkivet for Nørrejylland (LAN).
2. De fleste slægtsoplysninger er hentede fra: S.V. Wiberg, *Almindelig dansk Præstehistorie I-IV*, 1871–79 (nyoptryk 1959–60), som er det helt uomgængelige værk vedrørende sit emne. I forordet udtaler Wiberg: »Særligen har jeg havt min Opmærksomhed henvendt paa, saavidt muligt at fremstille *Geistlighedens indbyrdes Slægtskabsforbindelser*, hvilke i ældre Tid vare saa vidt-udbredte, at Præsterne paa visse Egne dannede ligesom een stor Familie«. Wibergs oplysninger er supplerede med præsterækken i: J.R. Lorentsen, *Bidrag til Øse Sogns Historie*, 1932, s. 238 ff, og Jørgen H.P. Barfod, *Nitten generationer. Slægten Barfod-Barfod* (1960) s. 28 og 37 f.

3. Ordningen med, at et embede bevaredes (konserveredes) i samme familie, det såkaldte »konserveringssystem«, er skildret i: Vilhelm Bang, *Præstegaardsliv i Danmark og Norge i Tidsrummet fra Reformationen til det syttende Aarhundredes Slutning* (1891) s. 25 ff.
4. O. Nielsen, *Historiske Efterretninger om Skadst Herred*, (1862) s. 167 f.
5. Forordn. 27.3.1629 II,1. *Forordninger, Recesser m.v. 1556–1660 I-VI* ved V.A. Secher (1887–1918). Matriklen fra Københavns Universitet er i øvrigt også først bevaret fra 1611. S. Birket Smith, *Københavns Universitets Matrikel 1611–1629 I-III* (1890–1912).

rede i 1546 var det blevet fastslået, at når de lavere instanser var uenige, og valget trak ud, skulle superintendenten sammen med lensmanden indsætte en duelig ordets tjener.⁶ På Poul Barfods tid var valgretten svundet ind til, at menigheden kunne protestere imod en bestemt person. Denne protestret var opretholdt endnu i Christian V's Danske Lov 1683 (herefter forkortet DL), men reelt var den bortfaldet efter 1665. Det var nu kongen, der gennem Kancelliet foretog udnævnelsen, eller *kirkepatronen* (kirkeejeren) såfremt han havde kaldsret (*jus vocandi*). Ved siden heraf skulle biskoppen give *kollats*, dvs. udfærdige et udnævnelsesbrev.⁷

Poul Barfod blev siddende i sit embede lige til 1653, dvs. at han opnåede at blive »*jubellærer*«, holde 50 års embedsjubilæum, det ingen præst i dag kan nå. Det var i 1651, og i 1653 »oplod« han så endelig embedet til sin svigersøn; selv døde han året efter, den 3. marts 1654. To måneder før, den 8. januar, var hans kone, Anna Lambertsdatter Riber, død.

I 1637 var Poul Barfod provst for Skast herred, for det var i sin egenskab af provst, at han på denne tid affattede en indberetning til lægen og oldforskeren Ole Worm om Øse og Næslbjerg sogne, »*mea manu*«, dvs. med min (egen) hånd; den indledte han i øvrigt med en beskrivelse af sognenes geografiske placering i herredet, men indberetningerne er i øvrigt ikke særlig spændende.⁸ I samme forbindelse optræder hans navn også i latiniseret skikkelse: *Paulus Georgiades Øsaus*. I annekskirken Næslbjerg har hans navn tidligere kunnet læ-

ses vistnok på et topstykke til den nu forsvundne lydhimmel over prædikestolen, og på Nationalmuseet opbevares den dag i dag et sølvskrin med denne indskrift: »Hr. Poul Jørgensen Barfod, Øse. Anna Lambertsdatter, Øse. *Soli deo gloria*«, dvs. Gud alene æren. Det kan kun tages som vidnesbyrd om solid velstand – endnu på denne tid.⁹

Det var også i sin egenskab af provst, at han i begyndelsen af juni måned i 1646 fik bud fra biskoppen i Ribe med en kopi af et missive, et kongebrev, til bisperne i Jylland, på Fyn og i Skåne dateret den 17. maj 1646, som blev det officielle grundlag for kirkebogsføring i disse landsdele. Brevet, der – som alle regeringsbreve – var underskrevet af den gamle kong Christian IV personlig, ligger den dag i dag i Ribe bispearkiv.¹⁰ Brevets udseende og en gengivelse af dets indhold i en nutidig sprogform kan ses på side 156.

Brevet stillede hr. Poul over for to opgaver, dels som provst og dels som præst. Som provst skulle han sørge for, at de enkelte sognepræster i det ret store herred fik klar besked om den kongelige ordre. Vi er så heldige, at vi nogenlunde kan se, hvordan tidsforløbet har været. Kongens brev er med de faste postbude, som Christian IV's postforordning fra 1624 havde indrettet, nået til Ribe via Kolding i løbet af en uges tid. På bispekontoret har kopisten derpå udfærdiget brevene til provsterne, sådan må vi regne med, at det er foregået, og det slår næppe fejl, at de er kommet provsterne i hænde omkring den 1. juni. Det ligger fast, at hr. Poul sendte brevet til sine præster den 10. juni. Vi finder nemlig forrest i hans egen kirkebog, som vi straks skal vende tilbage til, noteret: »Dette brev blev sendt til præsterne 10. juni Anno 1646«. Men om det betyder, at biskoppens brev er

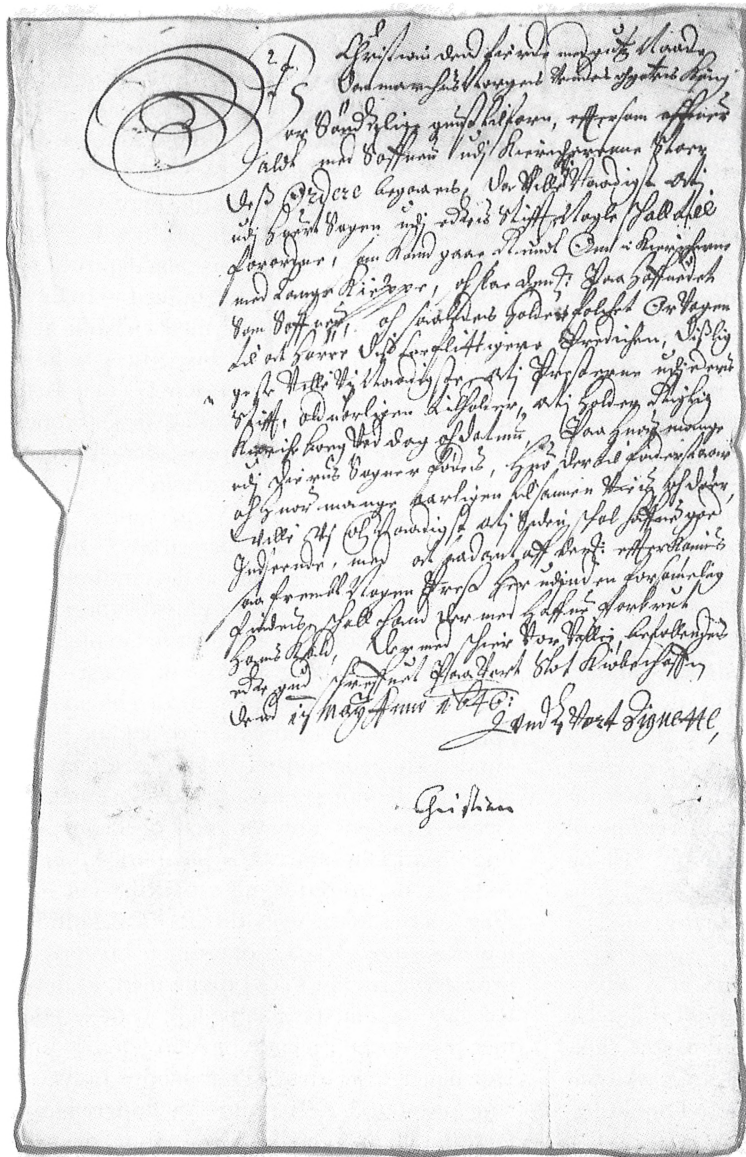
6. *Danske Kirkelove 1536–1683 I–III* ved H.F. Rørdam, bd. I (1883) s. 75 og 248.

7. *Danske Lov* (DL) 2–3–2 og 3, forordn. 27.3.1629 II,3 og 2. Kilderne til DL – kirkeordinans, recesser o.a. – er kun undtagelsesvis angivet, se herom: *Danske Lov* ved Stig Juul (1949). En række kongelige forordninger skulle regelmæssigt oplæses fra prædikestolen. Ifølge Danske Lov skulle dele af loven m.v. oplæses fra prædikestolen to gange om året, nemlig Palmesøndag og 4. søndag i advent (Reces 1643 1–1–18, DL 2–4–13, forordn. 13.6.1696).

8. *Præsteindberetninger til Ole Worm I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42* udg. ved Frank Jørgensen (1970) s. 237–38.

9. *Danmarks Kirker*, Ribe Amt udg. *Nationalmuseet*: (1988–91) s. 1642. Barfod, *Nitten generationer*, s. 28. Kort før sin fratræden i 1653 blev Poul Barfod den 12. juni 1652 indstævnet for provstemødet i Ribe den 21. juni for at forsvare sig mod en klage fra en Poul Sørensen over, at denne i fem år var blevet nægtet adgang til nadverbordet. Biskop Kragelunds kopibog 1652–64 fol. 1b f. C: 4–205, LAN.

10. Ribe bispearkiv. Reskripter 1637–1666, C: 4–252, LAN.

Christian IV's originale forordning af 17. maj 1646 i Ribe bispearkiv (C 4-252, LAN).

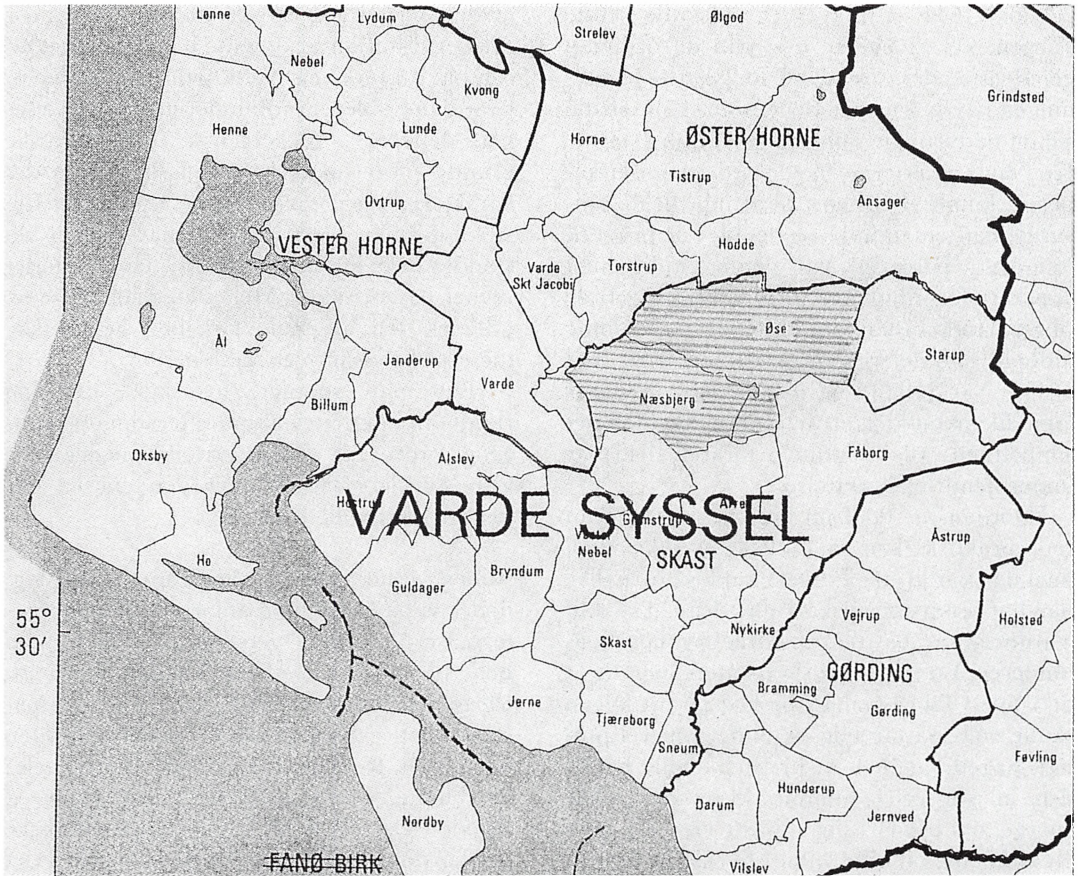
Ordlyden er:

»Vi Christian den Fjerde med guds nåde Danmarks, Norges, Venders og Goters konge vor syndertlige gunst tilforn, eftersom overalt med soven udi kirkerne stor disordre begås, da ville vi nådigst at I udi hvert sogn udi eders stift nogle skal tilforordne, som kan gå rundt om i kirkerne med lange kæppe og slå dem på hovedet, som sover, og således holder folket årvågen til at høre desto flittigere prædiken, desligeste ville vi nådigst, at I præsterne udi eders stift alvørligen tilholder at I (skal være: de) holder rigtig kirkebog ved dag og datum, på hvor mange udi deres sogne sødes, hvo dertil fadder står, og hvor mange årligen tilsammen vies og dør, ville vi og nådigst at I siden skal have god indseende, med at sådant af dem efterkommes, såfremt nogen præst her udinden forsonnelig findes, skal han dermed have forbrudt hans kald, dermed sker vor vilje, befaledens eder gud skrevet på vort slot København, den 17. maj Anno 1646. Under vort signet, Christianus«
(Foto: Landsarkivet for Nørrejylland).

blevet sendt i cirkulation blandt præsterne, eller om provsten ligefrem har sat sin degn til at lave kopier, kan vi ikke afgøre. Det første er vel nok det sandsynligste. Men provsten havde i øvrigt også haft den mulighed at indkalde herredets præster til møde i en kirke midt i herredet og orientere dem der (Reces 1643 I.1.29; DL 2. bog, 16. kapitel, artikel 12).

Som sogneprest skulle hr. Poul imidlertid også selv finde ud af de praktiske problemer

med den nye kirkebog. Der er grund til at betone nye, for umuligt er det ikke, at præsten allerede førte en eller anden form for kirkebog, selv om det ikke var foreskrevet af øvrigheden. Den er i så fald sikkert blevet kasseret i 1646. En sådan fremgangsmåde har vi virkelig eksempler på, men vi kender også ældre kirkebøger, som eksisterer endnu i dag. Vi behøver ikke at gå længere end til naboprovstiet, Vester Horne herred, hvor der i Janderup-Billum pastorat findes en kirkebog fra

Udsnit af kort over Danmarks gejstlige inddeling 1656. Fra *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*. Red. af Karl-Erik Frandsen. 1984, s. 152.

1637, og i selve stiftsbyen Ribe begynder kirkebogen for Domsognet i 1623. Der er heller ikke så langt til Nordby på Fanø, hvorfra vi har den ældste nørrejyske kirkebog fra 1611, ganske vist i en senere afskrift. Bevæger vi os lidt ned i hertugdømmet Slesvig finder vi betydelig ældre kirkebøger (Flensborg 1558, Hjordkær 1573). Ideen med at føre kirkebøger var altså slet ikke så ny endda, men i modsætning til Fyn og Sjælland ser det ikke ud til, at nogen af de jyske biskoper i tiden forud har interesseret sig for kirkebøger. På Fyn blev der i 1607 gjort et, ganske vist forgæves, forsøg på at indføre kirkebøger. På Sjælland indførte biskop Hans Poulsen Resen faktisk kirkebøger i 1620, og en synodeskrivelse fra 1641 afslører klart, at skikken at føre kirkebøger da var udbredt; den ældste bevarede sjællandske kirkebog er fra Bremerholms kirke og

begynder i 1617. Egentlig er det også ligetil, at det på mange måder kunne være praktisk for en præst at føre bog over sine sognebørn. Det nye i 1645–46 var, at det nu var kongen (regeringen), der forlangte dem ført af alle præster.

Baggrunden herfor var ikke – som man vil være tilbøjelig til at tro – i første række kirkelige hensyn. Man skal erindre sig, at vi befinder os i et efterkrigsår, lige forud var gået den såkaldte Torstenssonfejde 1643–45, som havde medført en besættelse af den jyske halvø og Skåne af svensk/tyske lejetropper, men som i det hele taget havde kostet landet dyrt og efterladt det dansk-norske riges finanser i en ynkelig forfatning. For første gang havde det været nødvendigt at gribe til at udskrive en *kopskat* i Danmark, dvs. en skat pr. hoved. Det var sket ved en forordning af

22. maj 1645. Alle over 15 år skulle betale skatten, vel at mærke dog kun de upriviligerede stænder. Ansvar for skatteopkrævningen havde lensmændene, som skulle skaffe sig de nødvendige oplysninger fra præsterne. Kun hvis præsterne havde ordentlige kirkebøger, kunne de bruges til at udarbejde nøjagtige skattemandtal – og det blev de brugt til fremover. Forøvrigt var der samtidig med kopskatteforordningen udgået et kongebrev til Sjællands biskop om kirkebøger af samme indhold som det viste (Forordning af 20. maj 1645). Når Jylland og de skånske provinser først fik påbuddet et år senere, skyldes det simpelthen, at de endnu i foråret 1645 var under fjendtlig besættelse.¹¹

Hvordan hr. Poul nu har grebet sagen an rent praktisk, kan vi naturligvis ikke vide; men han var jo en gammel mand, så mon ikke han har sendt sin avlskarl eller degn af sted til Varde for at bestille en kirkebog hos bogbinderen. Én ting kan vi konstatere, nemlig at de i hvert fald har haft besked på, at bogen skulle være så tarvelig og billig som vel muligt. Sagen var den, at præsten skulle betale den af sin egen lomme. Man vil måske spørge, om det virkelig spillede en rolle; men en kirkebog var ikke billig. F. eks. ved vi fra Kolding, at den nye kirkebog i 1646 kostede tre rigsdaler, så var den ganske vist også i foliostørrelse og indbundet, men det var mange penge, endnu mere end en kirkebog koster i vore dage, og det vil sige adskillige tusinde kroner.¹² Resultatet af sparsommeligheden kan vi se: en lille bog, hvis sider kun måler 16,3 × 10,4 cm, men til gengæld dog af en antagelig tykkelse, i alt 203 blade. Om indbindingen også har været beskeden, eller om bogen overhovedet har været indbundet eller kun haft et omslag eventuelt af pergament, kan vi desværre ikke afgøre, da den er blevet ombundet sandsynligvis kort tid efter,

11. Forhistorien til 1645/46-missiverne er skildret af Troels Dahlerup, »Fromhed styrker rigerne«, i: *Afhandling om arkiver ved Rigsarkivets 75-års jubileum* (1964) s. 70–81; jfr. sammesteds Paul G. Ørberg, »Omkring de nørrejske kirkebøger«, s. 63–69.
12. Paul G. Ørberg, »Omkring de nørrejske kirkebøger«, s. 68, note 12.

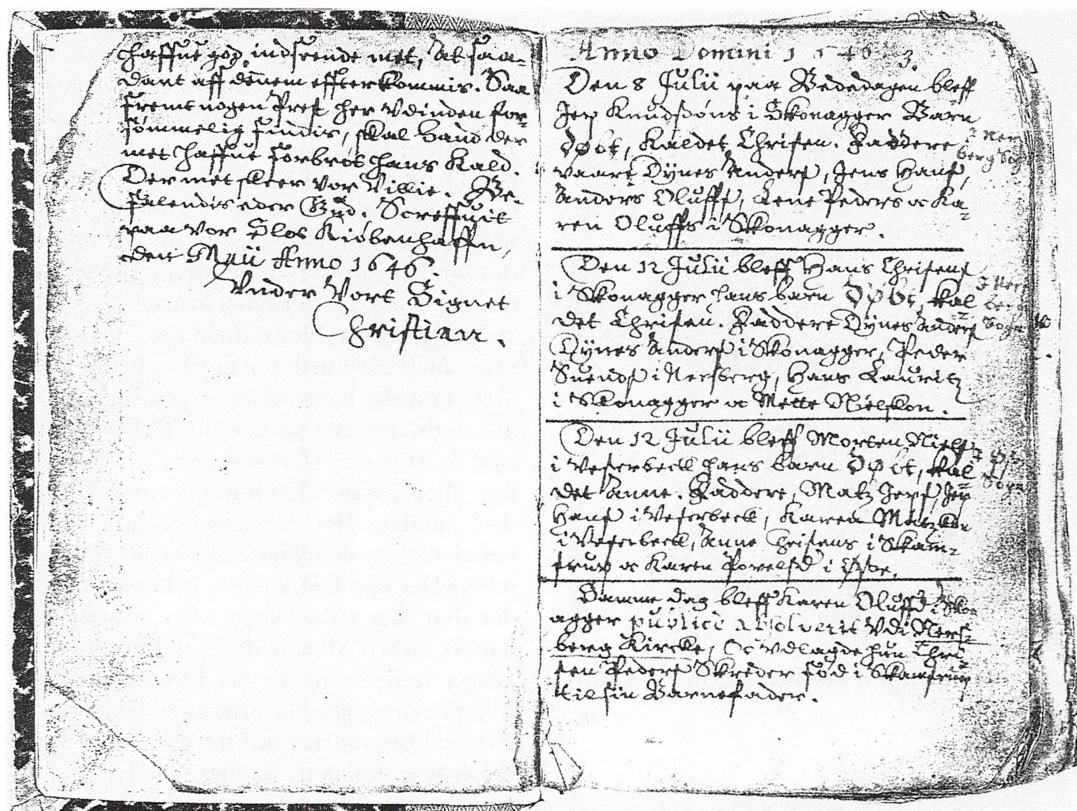
at den i 1891 var blevet afleveret til landsarkivet. Efter alt at dømme har den været en tur på Rigsarkivets værksted i København, hvor den er blevet indbundet med arkivvæsenets dengang – sikkert nok af økonomiske grunde – foretrukne materiale, der bærer det karakteristiske navn *korseldrejl*, altså en kraftig stofindbinding, som dog ikke har vist sig bestandig over for tidens tand; i dag er bindet revnet og sprækket. Men som man vil vide, udlånes den originale kirkebog heller ikke mere på landsarkivets læsesal.

Hvis man spørger, hvordan præsterne rundt om i herredets sogne efterkom den kongelige ordre, har vi desværre ikke noget svar. Øse-Næsbjerg kirkebog er den eneste, der rækker tilbage til 1646.

Åbner vi nu omsider den gamle kirkebog, finder vi på første blad anført en indholdsfortegnelse på latin. Øverst står »Index«, men midt på siden: »*Catalogus Natorum, renatorum, conjugatorum et denatorum in ecclesiis Øse et Næsberg*«; det gentages endda med en anden håndskrift. Det betyder på dansk: Fortegnelse over fødte, genfødte (dvs. døbte), viede og afdøde i Øse og Næsbjerg kirker. De latinske ord for døbte og døde er rigtige nok, men det er sjældent, at præster anvender dem. For øvrigt tyder skriften på, at det ikke er skrevet af Poul Barfod, men af en af hans eftermænd.

Som allerede antydte indledes kirkebogen med en afskrift af selve kongebrevet af 17. maj 1646: »Copie aff Kong. Maj.s naadigste Breff og Befalning«. At det er skrevet af præsten selv, og at det også er ham selv, der har ført kirkebogen – og ikke f.eks. degnen eller en kapellan – fremgår tydeligt af skriften, som er ensartet og karakteristisk frem til 1653, da han, som vi allerede har hørt, tog sin afsked.

Provstens kopi er ikke aldeles ordret med det originale brev i bispearkivet. Nogle steder modificerer han kancelliets tunge stavemåde hen efter talesproget, f.eks. når han skriver *soven* i stedet for *soffuen*, eller *bog* i stedet for *boeg*. En enkelt uagtsomhed kan også iagttages, når provsten skriver om de tilføjede, at de *skal* gå rundt med kæppe og slå folk i hovedet, når de sover, hvor originalbrevet har *kand*. Endelig får vi, ved en lapsus, kun måne-

Side 2-3 i Øse-Nashbjerg kirkebog 1646-1722.

den, men ikke månedsdagen, den 17., gengivet. Dog skal man her holde sig to ting for øje, dels at vi ikke ved, hvordan den kopi, som bispekontoret udsendte, har set ud; dels at der dengang ikke var noget, der hed en autoriseret retskrivning.

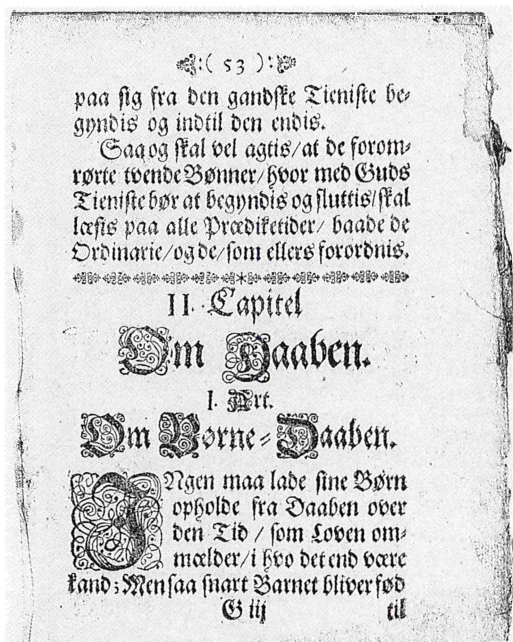
Vi er nu nået frem til blad 3, hvor selve kirkebogen tager sin begyndelse med overkriften: *Anno Domini 1646* (eller blot: *A D = i Herrens (Kristi) år*).

Man kan hurtigt konstatere, at bogen er ført rent kronologisk, altså efterhånden som de kirkelige begivenheder er sket, med de forskellige *ministerialia* blandet sammen; men det samme gælder de fleste af vores ældste kirkebøger. Der er dog en pudsig lille ting, som gør denne kirkebog egenartet, nemlig at præsten har anvendt to slags blæk, almindelig sort og en slags rødt (i dag brunt). Det drejer sig om de første 15 sider, og det vil netop sige Poul Barfods syv år frem til 1653. Her er årsover-

skrifter, sognenavne og arter af kirkelig handling, f.eks. *døbt, tilsammen viet, døde*, skrevet med rødt. Det sorte blæk lavede man hyppigst af et afkog af galæbler, dvs. galhvepsens knuder, som man ofte kan finde på undersiden af egetræsblade, tilsat jernvitriol og lidt limstof eventuelt suppleret med en smule fin lampesod. Det røde blæk er i dette tilfælde sandsynligvis lavet ved at tilsætte mønje. Begge blæksorter er i kirkebogen temmelig medtaget af blæksyre, mest den brune.

Præsten begynder at føre sin kirkebog fra juli kvartal. Den allerførste indførsel lyder: »Den 8 Julii på Bededagen bleff Jep Knudsøns i Skonagger Barn døbt (brunt blæk), kaldet Christen. Faddere vare ...«. i marginen står: »I Nesberg sogn« (brunt).

Vi kan altså konstatere, at præsten – som i næsten alle andre gamle kirkebøger – angiver *dåbsdagen* og ikke *fødselsdagen*. Men de to datoer burde nu ikke variere ret meget. Næ-

Side i originaludgaven af »Danmarks og Norges Kirkeritual« 1685.

sten samtidig med kirkebogsforordningen var der nemlig den 23. maj 1646 kommet en forordning, som påbød, at børn på landet skulle føres til dåb i kirken senest otte dage efter fødslen. Begrundelsen var, at der blev begået stor uskikkelighe med at lade børn ligge længe udøbte »hvorudover det hænder sig at mange tilforn hendør, førend de kan komme til dåb og kristendom«. I købstæderne var fristen endda kun fire dage. Overtrædelser af påbuddet takseredes til 10 rigsdaler, svarende til mange tusinde kroner i dag. Man skal være opmærksom på, at disse dåbsfrister i forbindelse med forskrifterne for barselkoners kirkegang (se om introduktionen af barselkoner s. 169) havde den betydning, at en barnemoder aldrig selv kunne overvære sit barns dåb i kirken. Vi skal nedenfor vende tilbage til problemerne omkring dåben.

Hr. Poul er omhyggelig med sin datering, vi får både at vide, at det er den 8. juli, og at det er på bededagen. Faste bededage var blevet indført i 1631 (forordning 9. februar),

nemlig sådan at de skulle holdes i landsbykirker på den første sogneonsdag i hver måned for hovedsognets vedkommende, i annekssognet den følgende onsdag (jævnfør Christian IV's Store Reces 1643 1. bog, kapitel 1, artikel 33 og DL 2-4-5). Kalenderen for 1646 viser, at den første juli var en onsdag. Det er med andre ord helt efter bogen, når der holdes gudstjeneste i annekssognet Næsbjerg onsdag den 8. juli. Præsten bruger i begyndelsen nogle gange blot datoen også for søndagene, men går hurtigt over til at bruge kirkeårets latinske betegnelser – igen som næsten alle andre præster på den tid. F.eks. finder vi side 5: *Dominica Quasimodogeniti*, dvs. 1. søndag efter påske. *Dominica* betyder Herrens dag, søndag. Det eftersølgende latinske ord betyder »som de nyfødte« og er hentet fra en tekst i Det nye Testamente, 1. Petersbrev 2,2, der den dag i dag læses som episteltekst i danske kirker. Men de fleste af de andre mærkelige, latinske navne på forårets søndage, som præsten også her bruger, er faktisk overleverede begyndelsesord fra den gamle latinske messe, fra det såkaldte *introitus* (indledning), som begynder med et bibelsprog. De har alle deres oprindelse i Det gamle Testaments Salmernes bog, undtagen 5. søndag efter påske (= søndag før Kristi Himmelfartsdag), som kaldes *Rogate*, dvs. Bed! (så skal I få), hentet fra Matthæusevangeliet 7,7 og Johannesevangeliet 16,24.

For øvrigt lægger man mærke til, at det er meget almindeligt, at man holder barnedåb på en hverdag. Dog skal man huske på, at der dengang var betydelig flere gudstjenestedage end i dag. Den fastlagte, månedlige onsdagsgudstjeneste er nævnt ovenfor; i fastetiden indtil »dimmelugen« (den stille påskeuge) gjaldt det endda alle onsdage (eller torsdage, Danske Lov 2-4-5). Dertil kom tredjehelligdagene på de tre store højtider, jul, påske, pinse, Hellig Tre Kongers dag 6. januar, Mariæ Renselsesdag 2. februar, Taksigelsesfest 11. februar (fra 1660-1766), Mariæ Bebudelsesdag 25. marts, Johannes Døbers eller Sankt Hans Dag 24. juni, Mariæ Besøgelsesdag 2. juli, Sankt Mikkelsdag 29. september og Alle Helgens Dag 2. november; disse dage

afskaffedes først ved forordning af 26. oktober 1770.¹³

Ved indgangen til året 1648 noterer præsten: »Den 12. januar *døde* Karen Madsen i Hornstrup straks der hun havde født et drengebarn. Blev samme dag barnet, eftersom det var klejn og svag, af mig hjemmedøbt. Faddere osv. Samme barn *døde* den 21. januar«. Det er den første hjemmedåb i kirkebogen, og præsten er omhyggelig med at motivere den; forordningen sagde udtrykkeligt, som vi så, at dåbshandlingen skulle foregå i kirken, og hjemmedåb skulle altså være ensbetydende med nøddåb. Recessen 1643 og senere Danske Lov fastsatte en kæmpebøde til en præst, som foretog en hjemmedåb (eller altergang) »uden fornødenhed det udkræver«. Danske Lov gentog også reglen fra 1646, om at forældre, der lod børn »ligge udøbte uden kirken over otte dage« pådrog sig en meget stor bøde (DL 2-5-2 og 6), men når det i en følgende artikel fastslås, at forældre skal stå åbenbar skrifte (se nedenfor), hvis deres barn døde udøbt på grund af deres forsømmelse, er det let at forstå, at her lå kimen til, at hjemmedåb alligevel blev det almindelige. Man kan heller ikke se bort fra, at hjemmedåb gav moderen lejlighed til at være med ved barnedåben. Dog *kan* hjemmedåb også betyde dåb i præstegården af et barn, som er blevet bragt hen til præsten.¹⁴

Det skal her indskydes, at udviklingen kulminerede med Struensees forordning af 27. juli 1771, som stillede folk helt frit m.h.t. til kirke- eller hjemmedåb. Hjemmedåb var blevet så almindelig, at der skal have været kir-

ker, hvor man aldrig brugte døbefonten!¹⁵ Fremstillingen i kirken efter hjemmedåb skulle efter loven ske »så snart de komme til pas« (DL 2-5-8), men ligesom til dåben valgte man ofte almindelige hverdage til fremstillingen. Dåbsforordningen af 30. maj 1828 indskrænkede igen hjemmedåb til egentlig nøddåb, men selv den stillede søgnedage lige med søn- og helligdage.

I god overensstemmelse med kirkebogsforordningen meddeler præsten altid *dødsdagen* og begravelsesdagen. Det fortsætter svigersønnen med til omkring 1670; fra da af oplyses kun begravelsen, og det er langt det almindeligste i de gamle kirkebøger. Kirkeritualet fra 1685 siger ganske vist, at det er dødsdagen, der skal angives, men det fik ingen betydning. Vender vi nu tilbage til første side i kirkebogen (side 3), så finder vi nederst denne indførsel: »Samme dag blev Karen Olufsdatter i Skonager *publice absoluerit* udi Nesberg kirke, og udlagde hun Christen Pedersen Skrædder født i Skamstrup til sin barnefader«. På dansk kaldes det offentlig eller åbenbar skrifte eller skriftemål, som bestod i, at synderen skulle stå frem i kirken og bekende sine synder for hele menigheden og bede om forladelse. Hele proceduren er detaljeret foreskrevet i kirkeritualet fra 1685.¹⁶ Drejede det sig om et barn født uden for ægteskab – og det gjorde det for det meste – skulle moderen også nævne barnefaderens navn; det har Karen Olufsdatter også gjort. Der er bare den ting at sige til det, at den kongelige forordning slet ikke havde forlangt, at sådan noget skulle bogføres; det er egentlig noget, præsten gør på egen hånd, men han havde i det stykke følgeskab af de fleste af sine embedsbrødre. Det er dog ikke alle, der er så nidkære, at de indfører de offentlige skriftemål i kirkebogen.¹⁷ Hvor dramatisk en sådan absolutionsforestilling i kirken kunne udvikle sig, viser f.eks. en indførsel i den senere kirkebog for Øse sogn:

13. Forordn. 27.3.1686 fastlagde en almindelig faste-, bods- og bededag til fredagen i den fjerde uge efter påske (nuværende Bededag). Få år derefter begyndte de månedlige bededage på landet at bortfalde. C.T. Engelstoft, *Liturgiens eller Alterbogens og Kirkeritualets Historie i Danmark* (1840) s. 106 ff. Kirkeritual 1685 1.2., s. 42 ff.
14. Gustav Bang, *Kirkebogsstudier* (1906, optryk 1976) s. 110. Kirkeritual 1685 2.2., s. 73 ff. Georg Hansen, *Præsten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, s. 117 ff. I mange henseender vil denne udmærkede bog også være dækkende for slutningen af 1600-årene.

15. Engelstoft, *Liturgiens*, s. 227 ff.

16. Kirkeritual 1685, 7.2: Om afløsning af band.

17. Jfr. DL. 2-9-17. Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 113 ff.

Dom. 2da post Trin. (dvs. 2. søndag efter Trinitatis 1750) blev Ane Pedersdatter af Vrønderup publice absolveret i Øse kirke, og udlagde til barne-fader Søren Daugaard af Helle, som og selv var tilstede i kirken, og stod ud på gulvet og nægtede at være hendes barnefader.

Folk, der stod offentlig skrifte, kaldes i nogle kirkebøger for *deprecanter* (dvs. dem, der beder om tilgivelse).

Skriftemålet for lejermål og hor blev for øvrigt ophævet i 1767 (forordn. 8.6.1767), dog kun imod at man enten blev hensat på vand og brød i 8 dage eller betalte en bøde. Allerede i 1735 var der dog givet en dispensationsmulighed, som kunne medføre, at en skriftlig afbigt blev indført i kirkebogen (forordn. 23.12.1735 §4). Men for en række forseelser eksisterede skriftemålet fortsat, det gjaldt f.eks. forsømmelse m.h.t. et barns dåb (DL 2-5-7, bortfaldet ved forordn. 30.5.1828). Det er ikke undersøgt præcist for danske kirkebøgers vedkommende, men stort set blev det efter 1767 vist kun brugt ved ihjelligninger (også kaldet opprimeringer, egentlig undertrykkelser) af spædbørn (DL 6-11-13). Det gælder netop den senere Øse-Næsbjerg kirkebog, hvor adskillige spædbørn noteres som *opprimeret* i forbindelse med offentligt skriftemål frem til 1778 (allerede i 1685 26. april er der noteret et opprimeret barn).¹⁸ I kirkebogslitteraturen oplyses det gerne, at åbenbar skrifte blev afskaffet 1767, men korrekt er det altså ikke. Formelt bortfaldt det åbenbare skriftemål i dette og en række andre tilfælde først med straffeloven af 1866.

Ved siden af de offentlige skriftemål eksisterede dels præstens skriftetale og overhøring, som fandt sted om lørdagen, dels det egentlige *lønlige skriftemål*, der foregik i den skriftestol, som endnu er bevaret i en del kirker. Her gjaldt den klare regel, at præsten ikke uden sit kalds fortabelse måtte åbenbare

noget for andre, undtagen hvis det drejede sig om forræderi eller ulykke, og selv da skulle den skriftendes navn så vidt muligt forties (DL 1-5-20). Efter sagens natur har det lønlige skriftemål altså ikke afsat sig nogen spor i kirkebogen, og det er vanskeligt at udtale sig om, hvor stor en rolle det har spillet.

Hr. Poul holder sig ellers klart til kongebrevets bestemmelser, f.eks. bruger han ved bryllupper betegnelsen »sammenviet«, og han er i det hele taget temmelig kortfattet og kontant i sin måde at føre kirkebog; ganske det samme kan siges om de fleste andre gamle danske kirkebøger. Men alligevel hænder det, at han ikke kan nære sig for at skrive lidt mere end de nøgne kendsgerninger; ganske vist kun få gange, og ikke overraskende drejer det sig om begravelser:

(1648) Dominica 16. Trinitatis (= 17. september). Ved aftenstid red ladefoged på Nørholm, Mads Jepsen, født i Vesterbæk, der han ville rejse over Jyderik (i dag: Lunding) å, uforvarende udi en dyb høl og druknede. Blev efter kristelig skik begravet udi Øse kirkegård 21. september 1648.

Præstens medvirken ved begravelser bestod ofte blot i jordpåkastelse, så at kisten slet ikke kom i kirken, og der ikke blev holdt ligprædiken.¹⁹

Hvis vi tillader os et spring i kronologien i kirkebogen, finder vi i 1700 en notits om en fattigbegravelse, der i hvert fald er foregået som beskrevet:

Samme dag blev et fattig barn, som blev død ført til sognet og død af små kopper, begravet, hendes navn Maren Hansdatter barnefødt i Vorbasse. Næsbjerg mænd betødte hendes kiste etc.

19. Kirkeritual 1685, 9. kap.: Om lig og begravelse. DL 2-10 og 6-12-4. Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 129 ff. Omfattende og kulturhistorisk værdifulde »nekrologier«, dvs. biografier af afdøde, kan findes i Landbohistorisk Selskabs trykte udgaver af kirkebøger: Ole Højrup, *Levnedsløb i Sørmymagle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731 I-II* (1963-68) og Hans H. Worsøe, *Vonsild kirkebog 1659-1708* (1982).

18. I Ribe bispearkiv findes en særskilt pakke »Om opprimeringer 1712-73«, C 4-192. LAN. Jfr. Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 140 f.

*Næsbjerg kirke set fra sydøst.
Foto: Niels Elswing. Nationalmuseet.*

I 1711 er der noteret om endnu en drukneulykke, nemlig to tjenestedrenge på 15 og 16 år, som »var forleden søndag (dvs. 28. juni) begge udfalden i åen ved Nordenskov og druknede«. Det har drejet sig om Holme Å, der løber ud i Varde Å ved Karlsgårde.

En anden og noget mærkværdig drukneulykke er noteret i 1717:

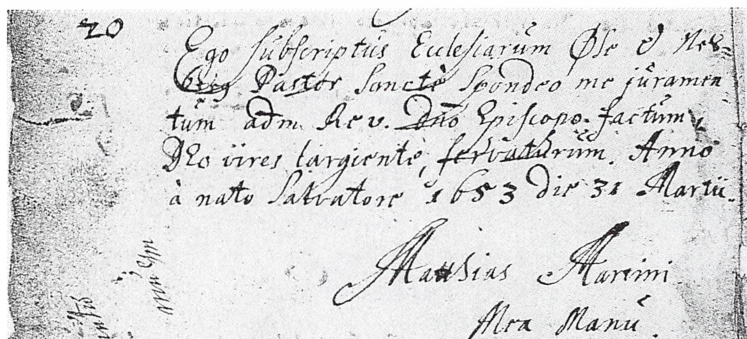
Den 16. august druknede i en Hyl ved Klamperen (dvs. lav engstrækning) en rytter n. (navnlig, ved navn) Christian, da han ville svømme sin hest og blev begravet d. 19. august 1717. Mine 2 døtre og 2 tjenestepiger, som toede deres klæder, så der på, ville gerne hjulpet, men kunne ikke.

I 1715 noteres der:

Dom. Oculi (dvs. 3. søndag i fasten, 24. marts) døde en gammel fattig mand fra Aalborg n. Thibert Lauritsen som blev, på Næsbjerg-sognefolks bekostning onsdagen næst derefter d. 27. marts begravet, såsom han 2 vintres tid med troskab og flittighed havde undervist ungdommen i det sogn.

Oculi er det første ord i dagens introitus: *Oculi mei semper ad Dominum* dvs. mine øjne er stadig vendt imod Herren (Ps. 25,15). Selv i Vestjylland kunne man gå i skole dengang, længe før de egentlige skoleforordninger (1739, 1814).

Det er almindeligt, og såre naturligt, at præsterne skriver noget mere udførligt, når det drejer sig om deres egne familiemedlemmers død. Det skal vi senere se eksempler på. Særlig interessant er det imidlertid at undersøge

Ribe stifts edsbog 1643-82 (C 4-805, LAN). Mads Morsings præsteed, der lyder som følger: "Jeg underskrevne præst ved Øse-Næshjerg kirker lover højt og helligt at jeg, så sandt Gud giver mig kræfter dertil, vil holde den ed, som jeg har aflagt til den højværdige biskop. År efter frelserens fødsel 1653 den 31. marts. Matthias Martini. Med egen hånd".

antallet af dødsfald i 1650'erne, fordi de kan fortælle os noget om pestens hærgen.

Første gang, man kan iagttage noget usædvanligt, er i 1650, hvor antallet af døde hele året ligger betydeligt over det normale; det kulminerer i juli måned med 10 døde, og det er lidt mere end et helt års gennemsnit; året før var der f.eks. i alt 9 døde. Året 1650 var virkelig et uår med misvækst og pest. Den 12. januar 1651 noterer præsten, at et pigebarn fra Karlsgårde er død, »som var i nød tid hjemmedøbt«. Dr. O. Nielsen opfatter det som *i nødens tid*, men det kan vel også blot betyde i nødsfald, f.eks. på grund af svagelighed.²⁰ Disse tal er dog for ingenting at regne mod de ulykker, man kom ud for i det store pestår 1659. Sygdommen rasede det år for alvor fra om sommeren og året ud. På en enkelt dag i august døde der 12 mennesker, i alt omkom 186 eller mere end en tredjedel af sognets befolkning. (Nederst på siden, hvor året 1660 begynder, har en senere præst noteret: Er i sidste år cirka 190 mennesker døde). Længere sydpå kender vi dog sogne, hvor kastastrofen var endnu værre; i Hygum øst for Ribe døde mere end tre fjerdedele af sognets befolkning. Også på andre måder har krigsårene sat sig spor i kirkebogen, f.eks. er den slet ikke ført i 1658 fra slutningen af august og resten af året. Men det er heller ikke kun dødsindsfærslerne, der fortæller om ulykkesårene, det gælder også vielserne. I 1658 foretoges der ingen vielser – i hvert fald

ikke i det tidsrum, hvor kirkebogen er ført – og i 1659, peståret, kun to, om foråret, mens der til gengæld i 1660 er hele 16, og de fleste brudgomme kommer udefra, fra andre sydjyske sogne; rimeligvis har de giftet sig til de øde gårde.²¹

Imidlertid er vi med disse begivenheder forlængst ude over Poul Barfods tid. Han blev, som nævnt, i 1653 efterfulgt af svigersønnen *Mads Mortensen Morsing* (1653–1680), og det er altså ham, der har foretaget de ovennævnte indførsler og jordet de mange pestlige. Morsing var dimitteret fra skolen i Ålborg i 1636.²² I Øse kirke findes der både en gravsten og et interessant epitafium fra 1675 over præsten, hans kone Karen Povelsdatter og deres lille datter, Anna Madsdatter, der døde kun 12 uger gammel.²³ Men forgængerer, hr. Poul skrev sidste gang i kirkebogen om et dødsfald den 1. marts 1653, og hr. Mads begyndte først at føre kirkebog i 1656, den 13. januar. Der er med andre ord en stor lakune i kirkebogen på næsten tre år, og netop engang i de tre år må den lille Anna være født og død og begravet; hun findes nemlig ikke i kirkebogen. Det er ærgerligt nok med et sådant afbræk, men at et præsteskitte afstedkommer et »hul« i en kirkebog, er slet ikke ualmindeligt.

Om hr. Mads' måde at føre sin kirkebog på er der ikke stort at sige; han fortsætter i det én

20. O. Nielsen, *Historiske Efterretninger*, s. 168. F.V. Mansa, *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark* (1873), s. 382.

21. Aksel Lassen, *Skabnæret 1659* (1958), s. 16 ff. J.R. Lorentsen, *Bidrag til Øse Sogns*, s. 36 ff. med afskrift af kirkebogens begravede.

22. Birket Smith, *Københavns Universitets Matrikel I*, s. 133.

23. *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, s. 1627 f.

Epitafiemaleri fra 1675 i Næsbjerg kirke af sognepræst Mads Mortensen Morsing, hans hustru Karen Poulsdatter og deres lille datter, Anne.

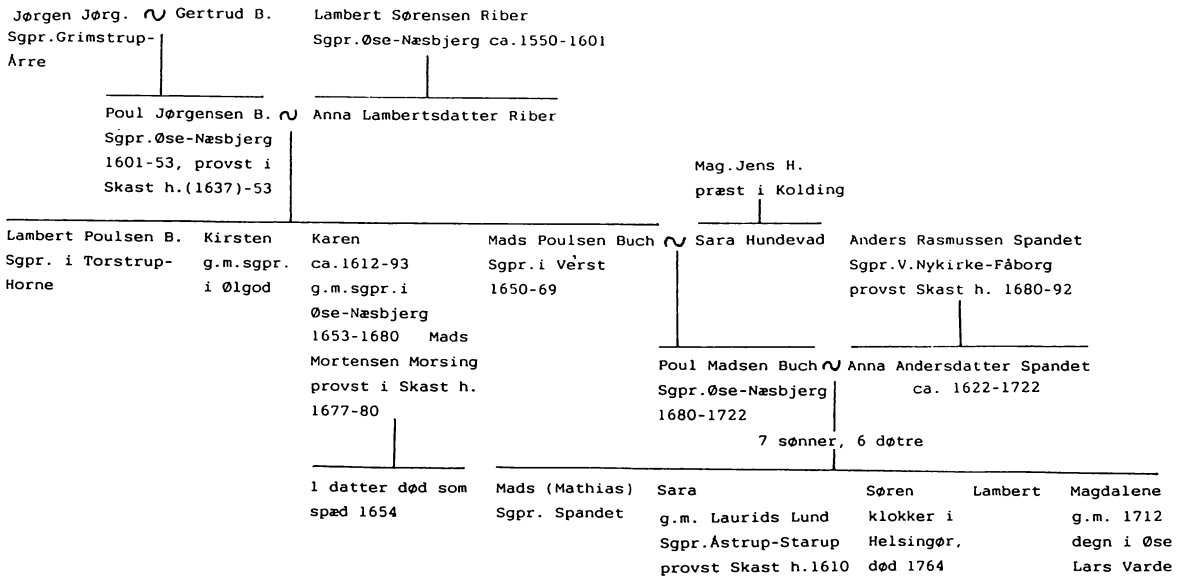
Foto: Niels Elsving. Nationalmuseet.

gang lagte spor. Men hans skrift er meget forskellig fra formandens. Mens denne havde skrevet meget pertentligt og småt og pladsbesparende, så breder hr. Mads sig med en stor, overlegen skrift med mange flotte pennessving; selv de mange pestdøde kommer i kirkebogen med store sving på d'erne! Hvor overlegent den gode præst har taget på kirkebogsføringen fremgår med al tydelighed af, at der pludselig, uden nogen påviselig grund, er en stor lakune i kirkebogen; mellem den 24. decem-

ber 1663 og den 23. juni 1669 er kirkebogen simpelthen ikke ført!

Men den 7. februar 1679 dukker der en ny, sirlig skrift op i kirkebogen, i den første tid derefter veksler de to skrifter, men fra maj måned bliver den sirlige enerådende. Forklaringen er den, at hr. Mads havde fået sig en såkaldt personel kapellan, dvs. en kapellan, som præsten selv aflønnede. Det var gået til på den måde, at da Mads Morsings embedsbroder i Verst, Mads Poulsen Buch, i 1669

Præsteslægten Barfod (B.)

Stamtavle over præsteslægten Barfod i Sydvestjylland.

var død og havde efterladt sig en forældreløs dreng på 12 år, var drengen blevet optaget i hjemmet i Øse præstegård; han hed *Poul Madsen Buch*. Det var en nærliggende ordning, for han var sønnesøn af Poul Barfod og dermed brorsøn til Morsings kone (se stamtavlen). Morsing tog sig faderligt af hans opdragelse og uddannelse; han blev dimitteret fra Kolding lærde skole i 1674, Verst sogn ligger meget nærmere Kolding end Ribe, og Kolding hørte dengang under Ribe stift.²⁴ Allerede den 21. april 1677, da han kun var 22 år gammel, blev han kaldet til hans kapellan og efterfølger. Det står sikkert nok i forbindelse med, at Morsing dette år selv blev kaldet til provst for Skast herred; en provst blev udpeget af herredets præster og bispnen i fællesskab og aflønnedes med en rigsdaler årlig af hver kirke.²⁵

I 1680 melder kirkebogen, at den 16. januar »er salige i Herren hensovet min hæderlige kære fader hr. Mads Mortensen, hvis

ligbegængelse blev holden her i Øse kirke den 27. januar«. Kapellanden kalder ham altså liggeud fader, slægtsmæssigt var han hans onkel. Det var på et hængende hår, at kapellanden kunne avancere til sognepræst; loven sagde nemlig, at »ingen må stedes til noget præstekald, som ikke er sine fulde fem og tyve år« (Reccs 1643 1.1.20,3 og DL 2-2-4).

Hr. Poul Buch blev siddende i embedet til sin død i 1722, og det vil sige, at resten af kirkebogen er ført at ham, og han er på flere måder en interessant kirkebogsfører.

Allerførst kan vi se lidt mere på hans egne familieindførsler; de fylder noget i kirkebogen, for der er virkelig tale om en frugtbar, luthersk præstefamilie: fra 1681 til 1700 blev der født 6 døtre og 7 sønner i præstegården, flere døde som små, så i hele denne periode var der kun syv år, hvor præsten ikke havde indførsler om sin egen familie.

(1681) DOMINICA VIII TRINITATIS døbt min kæreste førstefødte søn, kaldet Mads. Døbe-faderen var hr. Anders af Guldager.

Faddere var hr. Anders i Raunsø, hr. Christen udi Torstrup, min faster Karen Pouls-

24. *Birket Smith, Københavns Universitets Matrikel II*, s. 48. J.R. Lorentsen, *Bidrag til Øse Sogns*, s. 240.

25. DL 2-16-2 og 10.

datter, Margrete Lauridsdatter af Sønder Riis og Anne Madsdatter af Guldager. Om natten imellem søndag og mandag næst tilforn imellem den 17. og 18. juni h. 1. (dvs. hora = time, klokken 1) blev han født til denne usle verden.

Næsten alle fadderne er præstefolk fra naboegnen, flere i slægt med familien; kun Margrete Lauridsdatter er en undtagelse, hun er fra Sønderris i Guldager sogn, som dengang regnedes for en herregård. *Døbe-fader* betyder den præst, der har foretaget dåben.

Her er det sognepræsten i Guldager, Skast herred, Anders Jensen Spandet, men det skulle efter 1685 (kirkeritualet 1685 kap. 9 s. 336) være *provsten*, som her var den samme som barnets morfader, nemlig Anders Rasmussen Spandet i Ravnsø i Vester Nykirke sogn, Skast herred. Provsten blev nemlig fra 1685 en slags familiepræst for sine præster og skulle varetage alle deres kirkelige handlinger; vi ser f.eks. også provsten optræde ved en fremstilling i kirken af et hjemmedøbt præstebarn. I Øse præstegård er det ellers altid provsten, der udfører de kirkelige handlinger for præstefamilien, bortset fra et tilfælde i 1693 under en provstevakance.

Drengen Mads – selv brugte han senere det »finere« Matthias – var netop det rigtige navn: ældste søn kaldt op efter sin farfader. Det blev for øvrigt også ham, der blev holdt til bogen, og han endte som sognepræst i Spandet i Hviding herred sydøst for Ribe.

Den ældste datter blev født i 1683 – i 1682 var der født en Anders, der døde som spæd – og kom som en selvfølge til at hedde Sara efter farmoderen. Hun blev præstekone i Åstrup-Vester Starup i Skast herred.

Et enkelt af de triste notater skal med:

Anno 1687 d. 28. maj hor. 1 ante meridiem (dvs. klokken 1 før middag = om natten) døde min lille datter Anne Povelsdatter, efter at hun havde levet i verden halvtredje år, 2 måneder, 3 uger, 2 dage, 9 timer, og blev begravet d. 1. juni.

Et familiemæssig interessant notat finder vi i 1693:

På langfredag h. 2 pom. (dvs. klokken 2 pomeridiana = om eftermiddagen) døde mine hjertekære nu sl. (salige) faster Karen Povelsdatter i Øse præstegård anno ætatis 81 (dvs. i hendes alders 81. år), og torsdagen derefter d. 21. april blev hun meget hæderlig begravet i Øse kirke.

Som vi har set, var Poul Buch blevet optaget i Øse præstegård i 1669, og havde i 1680 efterfulgt sin onkel. Hans gamle faster, som vi allerede har mødt som kvindfader i 1681, var født ca. 1612, og er blevet boende i præstegården i 13 år derefter; som nær slægting og vel næsten en mor for ham, har det været en naturlig ting, selv om det må have været en yderligere belastning i den børnerige præstegård. Men præsten var nu også forpligtet til at forsørge sin formands enke; hun havde ret til at bo i præstegården i det såkaldte *nådensår* efter mandens død, men derefter skulle eftermanden forsørge hende med 1/8 af embedets visse indtægter (DL 2–13). Bestemmelsen var i 1683 ny; før Danske Lovs tid var enkens økonomiske stilling ret usikker.

Præstens »visse indtægter« betød indtægterne fra præstegården og præstetienden, hvoraf korntienden var langt den vigtigste. De uvisse omfattede *offer*, dvs. højtidsoffer – ved jul, påske, pinse – og *accidenser*, dvs. offer ved accidentelle eller uregelmæssige lejligheder som dåb, fremstilling, indledning (introduktion, se nedenfor s. 169), trolovelse, bryllup og begravelse.²⁶

Der var hævde for, at præstegården skulle være blandt de bedste i landsbyen, og det gjaldt også præstegården i Øse. Christian V's matrikel fra 1688 angiver den til godt 5 tdr. hartkorn; præsten havde desuden lejet et

26. DL 2–12-5. Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 57 ff. Om bøndernes levering af tiendekorn indeholder DL den pudsige bestemmelse: Når bønderne føre præsten sin tiende, da må han give dem tilsammen to tønder øl i deres gildeshus og ikke ydermere...(DL 2–23-12).

jordstykke, der tilhørte den bekendte Ribehistoriker, lektor Peder Terpager (1654–1738),²⁷ og gården var dermed nr. 4 efter størrelse blandt sognets i alt 35 enkeltmandsejendomme. Dertil kom så annekspræstegården i Næshjerg, som var bortfæstet til to mand; den var på knap 3 tdr. hartkorn, men må også have givet en indtægt i form af landgilde og tiende. Det er næppe sandsynligt, at Poul Buch havde bortforpagtet sin præstegård, men han kunne ikke drive landbrug på helt lige fod med landsbyens gårdmænd. Det var nemlig forbudt ham at deltage i gadestævne eller grandestævne og at handle med andet end egne produkter.²⁸ Vi er her tæt på et emne, som det kunne være højst interessant at få belyst, nemlig præstens indpasning i landsbymiljøet i slutningen af 1600-årene – hvordan har hans og hans families forhold til landalmuen egentlig været? Kirkebogen giver desværre yderst spinkle muligheder for et svar.

Vi har set på fadderlisterne ved præstebørnernes dåb, hvor de menige sognebørn aldrig optræder, end ikke degnen, men tiden var i høj grad præget af den honnête ambition, og at opfatte dette som udtryk for en isolation går ikke an. Biskoppens *visitatsprotokoller* havde måske kunnet yde lidt, men de ældste bevarede fra Ribe stift begynder først i 1732. Tilbage er næsten kun at håbe på, at præsten har været involveret i et injuriersøgsmål eller et rask slagsmål på tingstedet; i så fald ville der være et godt materiale at hente i den velbevarede række af tingbøger fra Skast herreds ting, men der findes ingen registre, der kunne åbne adgangen til dem.²⁹

I året 1681 begynder præsten at indføre en lille statistik over fødte og døde:

»NB Dette år er udi Øse sogn ni fødte, fire døde. Næshjerg sogn seks fødte, fem døde«.

27. I denne sammenhæng kan det nævnes, at Peder Terpager i 1706 udgav en latinsk oversættelse af det danske kirkeritual 1685.

28. DL 2–11-6 og 9. *Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid*, udg. v. Troels Dahlerup, bd. 2 (1969) s. 199.

Det er altså ingen kunst at foretage et lille statistisk tilløb. Statistikken omfatter 41 år, 1681–1721, og det samlede fødselstal for begge sogne er 696. Det skal sammenholdes med det samlede antale døde (som dog indbefatter enkelte dødfødte): 494. Bruttobefolkningsoverskud: 202. De gennemsnitlige tal for fødsler er 17, for døde 12, men tallene svinger meget. Det højeste fødselstal er 28 (1682), det laveste 10 (1683). Højeste dødstal er 25 (1700), laveste 5 (1686).

Det var praktisk nok at anføre tallene, for præsten skulle alligevel bruge dem i sin indberetning til provsten. Ved afslutningen af året 1702 noterer han direkte, at fortegnelse over fødte og døde er sendt til hr. Anders i Brøndum; det drejer sig om Anders Nielsen Scrup, der var præst i Brøndum og Nebel 1679–1720 og provst i Skast herred fra 1693 til 1710.

Provstens betydning demonstreres for øvrigt på en anden måde, nemlig når »*kirkens bog*«, dvs. kirkens regnskabsbog hvert år skal underskrives. Regnskabsbøgerne for de to kirker eksisterer fra 1688, og det var ikke præsten, men provsten, som skulle underskrive årsregnskabet sammen med kirkepatronen eller hans fuldmægtig. På denne tid var det baron Frederik Krag til Stensballegård. I lovgivningen kaldes kirkeregnskabsbøger ofte ganske simpelt *kirkebøger*; både i 1686 og 1699 tales der om, at kirkebøger eller udskrifter af kirkebøger, nemlig kirkeregnskabsbøger, skal indleveres til *Stiftskisten*, det vil egentlig sige

29. Om præstens forhold til bønderne se Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 220. *Skasts herreds tingbøger* (justitsprotokoller) er bevaret i en næsten ubrudt række fra 1636. Årgangene 1636–40 er udgivet af Poul Rasmussen (1954–69) med tilhørende register (1981). Matriklen for Øse sogn 1688 er aftrykt i J.R. Lorentsen, *Bidrag til Øse Sogns*, s. 58 ff. Visitatsprotokoller, biskoppens inspektionsprotokoller, må ikke forveksles med bisparkivets *vitaprotokoller*, som indeholder korte selvbiografier af præsterne (på latin). For Ribes vedkommende er de først bevaret fra 1731.

stiftets brevkiste, men her snarere stifts- eller bisparkivet.³⁰

Når det kommer til stykket, skete der egentlig ikke noget med kirkebogsføringen i Danmark lige fra Christian IV's forordninger og til Christian VI's reskript 11. december 1812, som indførte en dobbeltføring og en skemativering. Vi fik ganske vist det store kirkeritual af 25. juli 1685,³¹ men dets omtale af kirkebøgerne er uklar og i hvert fald slet ikke afpasset efter et lille og fattigt landsogn. Taget efter bogstaven skulle der nemlig føres særskilte bøger over døpte, trolovede og viede, døde, *introducerede* (kirkegangskoner) og *kommunikanter* (altergangsgæster). Introduktionen eller indledelsen var en ceremoni i kirken, hvor præsten fremstillede en barselkone, efter at hun havde holdt sig inde i 5–6 uger efter fødslen; hertil knyttede sig et offer til præst og degn. Skikken omfattede udtrykkelig kun ægtefødt.³² I afsnittet »Om dåben« (originaludgavens side 54) hedder det: »De, som vil have deres børn døpte, skulle dagen tilforn give præsten det tilkende, og lade både sit eget så vel som barnets og faddernes navne indføre udi kirkebogen, hvilket præsterne på landet

selv forretter, men klokkerne i købstæderne, dog under sognepræstens inspektion«. I afsnittet »Om ægteskab« (originaludgavens side 309): »Hver præst skal i en igennemdraget bog ved dag og tid tegne deres navne, som han trolover og sammenvier, tillige med dem, som enten har attesteret med dem eller også lovet for dem« (jævnfør DL 2–8–3). I afsnittet »Om lig og begravelse« (side 327): Der skal være en bog ved hver kirke over alle døde i sognet, hvilken præsten selv skal holde vedlig, at de dodes navne ved år og alder samt dag og datum der udi rigtig indføres«. I afsnittet »Om kvindernes kirkegang efter deres barselseng« (side 119): »De, som skulle indledes, give sig an for præsten dagen tilforn og lade antegne deres navn i en vis bog«. Endelig skal der føres en særlig bog over kommunikanter (side 149). Alt dette lod sig naturligvis ikke gøre i praksis. Men kirkeritualer ser alligevel ud til at have fået en vis betydning også for Øse-Næsbjerg kirkebog.

I 1697 finder vi første gang en særlig form for påtegning i vores kirkebog, som derefter optræder med mellemrum videre frem, f.eks. indførslen i 1697:

D. 11. marts 1697 blev Thomas Lauritsen og Mette Sørensdatte i Øse trolovede. Og som bemeldte Thomas Lauritsen havde ingen trolovelsesseddell at fremvise, har han stillet 2 dannemænd til forlovere for sig, nemlig Søren Knudsen i Øse og Christian Lauritsen i Karlsgårde, som lovede, at intet enten på hans eller hendes side er som efter Loven kan hindre samme deres ægteskab, hvilket de med underskrevne egne hænder stadfæster, Øse ut supra (dvs. (dato) som oven for).
Sign. Christen Sørensen. Knud Lauridsen, egen hånd.

Dannemand betyder her blot en i offentligheden pålidelig og hæderlig mand. »Loven« betyder nu Christian V's Danske Lov af 1683 (her 3–16–9). I de fleste af den slags tilfælde drejer det sig som her om manglende trolovelsesseddell eller -attest. Andre eksempler på, at forlovere selv underskriver i kirkebogen, er, »at NN har holdt skifte og gjort rigtighed med

30. Åbne breve 10.7.1686 og 5.9.1699. Regnskabsbog for Øse kirke 1688–1720, C KRB-540, LAN, og regnskabsbog for Næsbjerg kirke 1688–1720, C KRB-305, LAN. Regnskabsbogen kan også betegnes *kirkestol*. DL 2–22–13. I Ribe bisparkiv findes en protokol fra 1608, der betegnes »Kirke-stoel over Varde-syssels Kirker«, som s. 51–53 beskriver Næsbjerg og Øse kirkers ejendomme og rettigheder, C 4–910, LAN. Sm. H.K. Kristensen, »Varde Syssels Kirkestol«, i: *Fra Ribe Amt*, 10 (1940–1943) s. 89–117 og 228–246; Næsbjerg og Øse s. 112–113.
31. Kirkeritualet trådte i kraft 1. pinsedag 1686. Det skulle indkøbes af enhver kirke, reskript 16.1.1686.
32. DL 2–8–9. Kirkeritualet kap. 3, s. 118–121. L.J. Bøttiger, *Kirkegangskoners Indledning* (1882). Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 118 f. Introduktionen afskaffedes officielt for rangspersoners fruer ved forordn. 8.11.1748, for almenheden ved forordn. 22.11.1754, men holdt sig i praksis på landet til første halvdel af dette århundrede.

sine børn efter deres salig faders død«, eller: »og som begge har i nogle år opholdt sig på fremmede steder og havde ikke attester at fremvise«, eller: »og som jeg kendte ham ikke, stillede han 2 mænd til forlovere for sig -«. Når der kan optræde den slags lange indførsler – og senere endnu mere omstændelige – og altså med forlovernes egenhændige underskrift eller forbogstaver i kirkebogen, kan det kun skyldes kirkeritualets påbud om, at forloveren skulle optegnes sammen med de trolovede og viede. Men at kirkebogen på denne måde blev gjort til en kombination af kirkebog og regulær forloverprotokol, således at andre end præsten kom til at skrive i kirkebogen, har selvfølgelig ikke været meningen.

Trolovelsen (også kaldet: forlovelsen) var i øvrigt en officiel og juridisk bindende akt, som skulle finde sted i præstens og mindst fem andre vidners nærværelse (ægteskabsordnans 1582, I 5 og DL 2–16-11). Vielsen (*copulationen*) skulle normalt finde sted senest 12 uger efter trolovelsen og foregå i kirken. Vielse i hjemmet krævede en særlig kongelig bevilling.³³ Trolovelsen spiller en stor rolle i Danske Lov som den egentlig ægteskabsstiftende handling og omtales i fire af lovens seks bøger; det bekendte forbud mod, at trolovede søger seng sammen, finder man således to steder (DL 2–8-6 og 3–16-12) og i kirkeritualets 8. kapitel. Trolovelsen ophævedes ved forordning af 4. januar 1799.³⁴

Bestemmelsen om bogføring af kommunikanter, som også var nævnt i kirkeritualet, blev også »smuglet« ind i selve kirkebogen i stedet for i en særskilt bog, dog først i den følgende kirkebog for Øse-Næsbjerg fra 1723–49; her er kommunikanterne indført på bogens første ti blade, men af en eller anden grund kun omfattende årene 1723 til 1725. Det var en pligt at gå til alters mindst én gang om året.³⁵ Derimod skal det bemærkes, at kirkeritualets påbud om bogføring også af introducerede eller kirkegangskoner slet ikke blev efterlevet i Øse-Næsbjerg.

33. Forordn. 13.3.1683 art. 1.

34. Jfr. Georg Hansen, *Præsten paa Landet*, s. 125 f.

35. DL 2–5-27.

Et enkelt særpræget træk ved Poul Buchs kirkebog er værd at fæste sig ved. Fra året 1688 indleder præsten året med en latinsk, i enkelte tilfælde græsk inskription, nogle er bibelsprog, andre er selvkomponerede tekster, men alle vidner de om en overlegen beherskelse af de klassiske sprog. Et centralt begreb i hans tekster er *pax*, fred. Som lille dreng havde Poul Buch oplevet de frygtelige krigs- og pestår under Karl Gustav-krigene, og det har sat sine spor.

Den første latinske inskription fra 1688 lyder i oversættelse:

Så bliver der fred i mine dage!
Ydre fred skal herske i staten,
indre fred skal blomstre i sindet,
evig fred skal gives os i kirkens samfund.

I 1689:

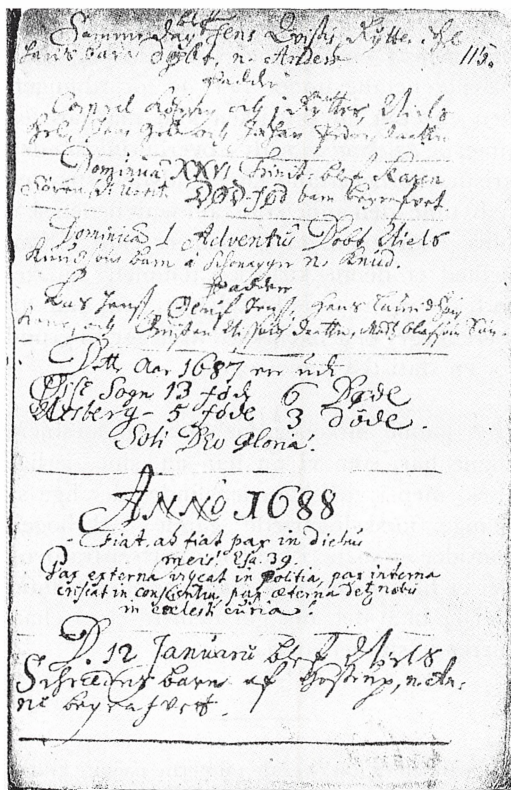
Da pacem DOMINE
in diebus nostris!
Herre! Skænk fred i vor tid! (egentlig: i vore dage).

I året 1700 var Danmark indviklet i en kortvarig krig med Sverige, hvis mest dramatiske træk var den svenske kong Karl XII's landgang med en hær i Humlebæk nord for København. En kort overgang så det truende nok ud med mindelser om 1659, men heldige udenrigspolitiske konstellationer førte alligevel til, at Danmark slap yderst billigt; landafståelser kom slet ikke på tale.

Krigen var begyndt i marts, da Frederik IV lod danske tropper rykke ind i de gottorpske lande i hertugdømmerne og begyndte en belejring af fæstningen Tønning i det sydvestlige Slesvig. Men allerede ved årets begyndelse skriver præsten (oversat fra latin):

(Der er) Ingen frelse i krig,
alle beder vi dig om fred, o fredsfyrste!

Enten har man i Øse præstegård mærket opmarchen til krigen ved årets begyndelse, eller også er indskriften skrevet senere, da krigen var en kendsgerning. Ofte kan det i de gamle

Side af kirkebogen fra Poul Buchs' tid. De latinske indledningsord er oversat i teksten.

kirkebøger være vanskeligt at afgøre med sikkerhed, om en kirkebog er ført fortløbende, efterhånden som de kirkelige begivenheder indtræffer, eller i større partier efter kladde-sedler. Eventuelt kan man bestemme en del ud fra forskellige blækblandinger. For vores kirkebogs vedkommende er det helt tydeligt, at præsten har brugt én blanding fra nytår og frem til i hvert fald den 4. februar, vistnok også den 14. og 15. februar, men i hvert fald taget en ny blanding i brug den 4. marts (efter den nye, gregorianske kalender).

Som noget helt særligt bringer præsten ved afslutningen af året 1700 en indskrift, og endda den længste af dem alle:

For freden, der mod forventning blev genoprettet på forunderlig vis, Dig Gud Fader, fredens almægtige grundlægger, og Dig Jesus Kristus, fredens kærligste opretter, Dig Helligånden, fredens ufejlbare besegler,

takker jeg så ydmygt, som det er mig muligt. Dig, som har styrket bømmene for vore døre og sørget for fred ved vore grænsseskel, Dig være lov, pris, ære i al evighed. Gud alene æren!³⁶

Umiddelbart efter begynder året 1701 således:

Gid Gud må gøre den fred varig, som allernådigst er forundt os, Gid han må bevare kongen, dronningen og kongens børn og disse kongerigers indbyggere, gid han bestandig vil berige dem med mangfoldig velsignelse!

Til trods for de fromme ønsker blev freden, som bekendt, ikke varig; i 1709 begyndte »Store Nordiske Krig«, som kom til at strække sig over elleve år, lige til 1720.

Vi kan følge Poul Buch i sit embede til det sidste. Natten mellem den 1. og 2. april 1722 døde »min hjerte-allerkæreste, nu hos Gud salig hustru Anne Andersdatter Rafnsøe og blev meget hæderlig begravet den 9. april«. Den 23. søndag efter Trinitatis samme år, dvs. den 8. november, havde hr. Poul gudstjeneste med dåb i Øse kirke og foretog som sædvanlig selv indførslen i kirkebogen. Den følgende søndag var der ingen særlige gudstjenstlige handlinger, så vi ved ikke, om han har kunnet passe sin tjeneste eller måske ligget syg. Men kirkebogen oplyser, at han døde den 18. november »circa horam diei septimam«, dvs. hen imod klokken 7 om dagen. Det er skrevet med en hånd, som ikke ligner nogen af nabopræsternes og derfor utvivlsomt er degnens, nemlig svigersønnen Lars Simonsen Varde, gift med datteren Magdalene (døbt 9.3.1690); han var jo også latinkyndig, student fra Varde 1708.³⁷ Den fulde tekst lyder:

36. Den originale, latinske inskription er trykt som bilag I (s. 173), som eksempel på pastor Buchs sprogfærdighed.

37. Birket Smith, *Københavns Universitets Matrikel II*, s. 335.

Anno ætatis 67 bortkaldede Vor Herre den velærværdige og fornemme mand hr. Povel Madtzen Buck, forige sognepræst for Øsse og Nesberg menigheder til sit himmelske rige og evige gode d 18 novemb. circa horam diei septimam. D. 26 ejusdem (dvs. samme, underforstået måned) lod hans højbedrøvede fortabte børn hannem hæderligen begrave.

Både hans og hans kones begravelse er givetvis forrettet af provsten, som nu, siden 1710, var magister Laurits Pedersen Lund til Aastrup og Vester Starup sogne (1704–45). Det var såmænd ingen anden end – hr. Pouls svigersøn! Han var gift med Poul Buchs ældste datter Sara, født den 3. november 1683.

Den 26. november var en torsdag, men allerede om søndagen den 22. havde der været en vielse i kirken, som i første omgang er blevet glemt, men senere med besvær er knæbet ind i bogen. Det er blevet specielt besværligt, fordi der her er skåret en halv side ud af kirkebogen. Det er sikkert degnen, der har gjort det, men om det skyldes en fejlskrivning eller eventuelt et vættet blækhus eller en helt tredje årsag står hen i det uvisse.

Året 1722 vedbliver ellers med tre indførsler med den nye skrift den 17. december og 2. juledag og – muligvis – 3. juledag. »Degneindførslerne« forsætter i det nye år, 1723, begyndende med en dåb den 17. januar og sluttende med en dåb Midfaste søndag, den 7. marts. Antagelig har nabopræster vikarieret fra november til marts, da den nye sognepræst, magister *Hans Hansen Sirich* er tiltrådt.

Eftersom den gamle kirkebog var udskrevet, tog han straks en ny i brug, som netop kom til at vare i hans embedstid 1723–1749. Vi skal ikke gå i detaljer med denne bog, hvis første indførsel er fra den 25. marts. I det ydre ligner den den gamle bog, kun i lidt højere smalfolio, og stadigvæk blander den også de forskellige *ministerialia* sammen. Men som bogen fremtræder i dag, indbundet i korsetdrejl, er den sammensat af flere oprindelig forskellige læg; som allerede nævnt begynder den i virkeligheden som en *kommunionbog*; nogle sider er brugt til skriveøvelser, og andre ser ud

til at have været tænkt som begyndelsen på en *liber daticus*, embedsbog eller kaldsbog. Den nævner nemlig under 1741 to forordninger, den ene om, at prædiken kun må vare en time, og *katekisationen*, dvs. overhøringen i den kristne børnelærdom efter gudstjenesten, en halv time, den anden om, at menigheden skal blive i kirken til al tjeneste er endt.³⁸ Som helhed er denne kirkebog temmelig sjusket ført; det er en af de kirkebøger, som man vil være meget betænkelig ved at lægge til grund for en statistisk undersøgelse.

Den gamle kirkebog for Øse og Næsbjerg sogne har, som vi nu har set, sine særlige træk, men i virkeligheden findes der lige så mange forskelligartede gamle kirkebøger, som der er sogne i landet – bortset fra dem, der er blevet ædt op af flammer eller af mus. Det er bl.a. det, der gør dem til et så charmerende studiemateriale.

Til artiklen er, ud over de i noterne nævnte kilder, benyttet de gængse opslagsværker, i første række *Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II* (1991), *Dansk Biografisk Leksikon* bd. 1–16 (3. udg., 1979–1981), J.P. Trap, *Danmark* bd. 1–31 (5. udg., 1958–1972), *Meyers Fremmedordbog*, R.W. Baucr, *Calender for Aarene fra 601 til 2200* (optryk 1977) m.fl., foruden J.H. Schou, J.L.A. Rosenvinge (udg.), *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udlog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaaterne i Danmark og Norge* bd. I-XXV (1670–1849) + reg. (1795–1849), L. Fogtman, T. Algreen-Using m.fl. (udg.), *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge, udtogviis udgivne i chronologisk Orden* (1660–1870). Hovedregister 1660–1830 I-III. 1831–1848 (1786–1918). Et særlig nyttigt samlewerk har været: *Samling af alle gjeldende Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for begge Rigerne, samt de Steder af Danske og Norske Lov, saavel som Kirkeritualen, der angaae Religio-*

38. De »forordninger«, der hentydes til, er i virkeligheden rescripter fra 2. december 1740, som vel nok først er kommet præsten i hænde i 1741. Om problemerne med disse bestemmelseres overholdelse i 1700-årene se: Jens Holmgaard, *Bonden, kirken og skolen. Præsteindberetninger 1773–74 fra Viborg stift om helligdagenes forsømmelse og skoleforholdene på landet* (1986).

nen, Geistligheden, Kirker, Skoler, Hospitaler og Fattige, samt Bøger og Almanakker, ved Laurids Fogtman (1784).

Bilag I

Pro pace præter spem mirabiliter restituta
Tibi, DEO PATRI, pacis conditori potentis-
simo,
Tibi, JESU CHRISTO, pacis impetratori be-
nignissimo,

TIBI Spiritui Sancto, pacis obsignatori cer-
tissimo,
gratias qvam humillime ago.
Tibi, qvi confirmasti vectes portarum nostra-
rum,
et disposuisti terminos nostros pacem,
Sit laus, honor et gloria in omnia seculorum
secula.
Soli Deo gloria!

Kommunestyrets indhold og funktion – en relevant forskningsopgave?

Gitte Lundager Rausgaard

Nu er kommunernes og amtsrådenes 150 års jubilæum overstået – uden at mange opdagede begivenheden. Det kommunale selvstyre solgte tydeligvis ikke så godt som stavnsbåndsjubilæet. På trods af den manglende interesse vil jeg alligevel her fremture med påstanden om, at der er gode grunde til at interessere sig for denne del af lokaladministrationen, også i forbindelse med forskning i dette århundredes historie. Den nye arkivlov åbner endda nye muligheder for forskning i den nyeste del af kommuncarkiverne.

Tre synlige resultater blev der dog af jubilæumsåret: to bøger om henholdsvis kommuner og amter i de forløbne 150 år samt et nummer af tidsskriftet ARKIV med fællestemaet de kommunale opgaver før og efter 1841. Bøgerne er for nylig anmeldt af Henrik Fode,¹ der mener, at bogen om kommunerne rummer mange arbejdshypoteser, der bør afprøves på lokalt materiale, før der kan drages bredere og mere solide konklusioner. Anmelderen konstaterer, at udviklingen næppe har formet sig ens i de mere end 1000 selvstændige kommuner, der blev skabt i 1841. »Regionale, folkelige, kirkelige, politiske, personlige samt sociale forskelligheder må spille en afgørende rolle. Men hvordan, det giver bøgerne ikke svar på.«

Henrik Fode anbefaler derfor, at bøgerne læses sammen med *Kommunal opgaveløsning 1842–1970*.² Tilsammen vil der så være stof nok til talrige studiekredse, og det vil kunne

skabe en spændende fornyelse i det lokalhistoriske arbejde. Fattigforsorg, vejvæsen eller den lokale økonomi kunne nok trænge til en lang række lokalundersøgelser og detailstudier.

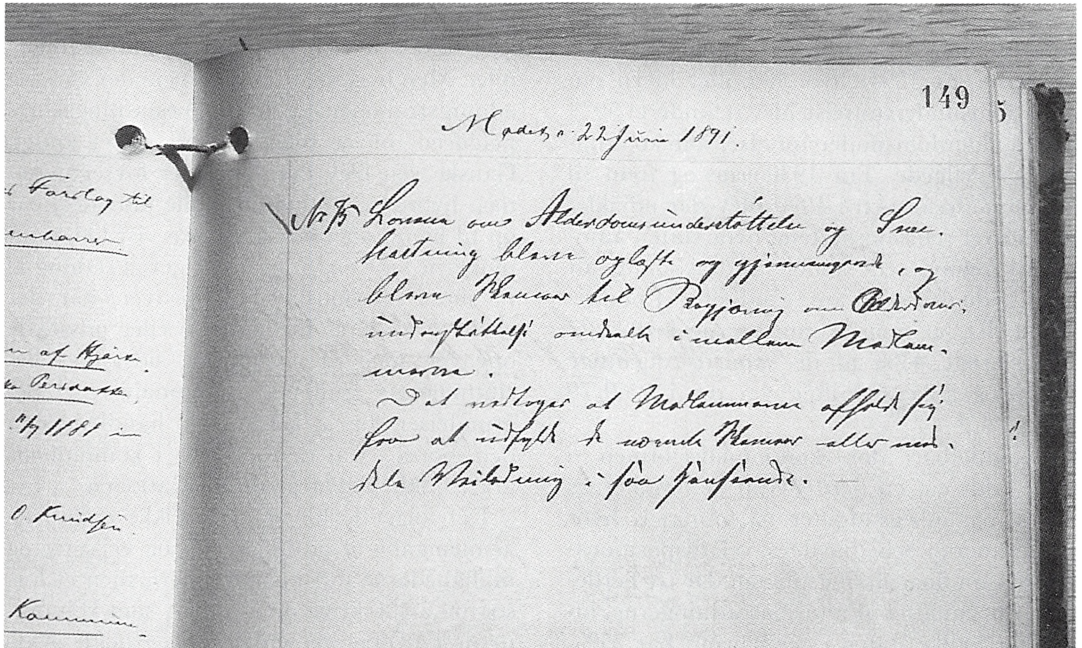
Det forslag kan jeg fuldt ud tilslutte mig. Nok er der allerede lavet mange by- og sognehistorier, men der er langt fra mange nok, og især dette århundrede er meget tyndt dækket. Og undersøgelserne er ikke tilstrækkeligt ens i strukturen til, at de kan adderes til en samlet fremstilling.

Formålet med dette indlæg er at pege på nogle emner, som kommuncarkiverne rummer materiale om, og som stadig mangler at blive behandlet. Der mangler undersøgelser af spændvidden i den kommunale forvaltning, såvel hvad angår kommunalfuldmagten som de styringsmidler, der har været taget i anvendelse. Og der mangler oversigter over de mange forskellige former for samarbejde, som kommunerne er indgået i til løsning af store og små opgaver. Som den ene yderpol kan nævnes millionprojekter som sygehuse, der er løst i samarbejde mellem købstæder og amtskommuner, og som den anden yderpol den vejtrømler som to sognekommuner havde i fællesskab. Til netop disse forskningsfelter er kommuncarkiver både centrale og uomgængelige.

Jamen, er der da noget at hente i de nyere kommuncarkiver?

Er den kommunale forvaltning i de sidste 50–60 år ikke næsten fuldstændig lovreguleret og under så stram statslig styring, at det er spild af tid at studere kommunernes arkiver? For at måle brugbarheden/relevansen af kommuncarkiver i forhold til statslige arki-

1. *Historie*, ny række 19, 2 1992, s. 366–69: anmeldelse af *Folkestyre i by og på land. Danske kommuner gennem 150 år*, red. Per Boje m.fl. (1991); *Amter & amtsråd. De første 150 år. Et festskrift i anledning af anordningen af 13. august 1841*, red. Kristian Hvidt (1991); *ARKIV*, 13. bind nr. 3, 1991.
2. *Kommunal opgaveløsning 1842–1970*, red. Jan Kanstrup og Steen Ousager (1990).

Også hvor lovgivningen lagde klare rammer for den kommunale virksomhed, kunne man søge at påvirke udviklingen lokalt. Der herskede tydeligvis ikke nogen stor begejstring for den nye lov om alderdomsunderstøttelse i Gladsaxe-Herlev sogneråd uanset muligheden for statsrefusion. I sognerådets forhandlingsprotokol fra 1891 kan man under mødet den 22. juni læse følgende:

»Loven om Alderdomsunderstøttelse og Snekastning blev oplæst og gennemgået, og blev Skemaer til Begjæring om Alderdomsunderstøttelse omdelt imellem Medlemmerne. Det vedtoges at Medlemmerne afholdt sig fra at udfylde de nævnte Skemaer eller meddele Weiledning i saa henseende«.

Forhandlingsprotokol for Gladsaxe-Herlev Sogneråd. Landsarkivet for Sjælland m.m.
(Foto: Herlev Kommunes Lokalarliv)

ver, kan man se på to forhold: for det første på arten og omfanget af opgaver, der varetages i kommunalt regi, og for det andet på udgifterne til varetagelsen af de kommunale opgaver. Jo flere og jo dyrere opgaver i kommunerne, des mere relevante må arkivalierne på dette niveau være. Problemet er, at ingen af indikatorerne er entydige.

Afgrænsningen af de kommunale opgaver har altid været problematisk, og kommunalfuldmagtsbegrebet er jævnligt til debat. Nogle opgaver skal kommunerne varetage, andre må de påtage sig.

Der er således en omfattende gruppe af opgaver, som kommunerne ved lov er forpligtede til at udføre – endda på en bestemt måde. I andre tilfælde kan kommunerne selv bestemme, om de vil løse opgaven, men er i givet fald forpligtet til at følge ganske be-

stemte regler. Endelig er der mindst lige så mange opgaver, som kommunerne selv kan bestemme, om de vil påtage sig og på hvilken måde, de vil gøre det. Derfor vil der kunne være store variationer i opgaveløsningen mellem kommunerne, som kun kan ses ved undersøgelser i de enkelte kommuners arkiver.

Det andet mål for de kommunale opgavers relevans: opgørelse af den finansielle side, er endnu sværere at få hold på. Ganske vist giver bl.a. Statistisk Årbog oversigter over de offentlige udgifter fordelt mellem staten og kommunerne. Problemet er imidlertid, at tallene kun angiver finansieringen af opgaverne, og finansieringen og placeringen af ansvaret for opgavernes løsning hænger ikke nødvendigvis sammen, eftersom store dele af kommunernes opgaver finansieres ved forskellige former for tilskud fra staten.

Forskellen mellem beslutningskompetence og økonomisk ansvar blev mærkbart for kommunerne fra 1891, hvor der iflg. loven om alderdomsunderstøttelse blev refunderet 50% af den alderdomsunderstøttelse, som kommunerne bevilgede. Fra 1930'erne og frem til kommunalreformen i 1970 blev der udviklet et sindrigt refusionssystem, hvor staten automatisk refunderede andele af de kommunalt besluttede drifts- og anlægsudgifter. I praksis betød det, at mens kommunerne i 1925/27 finansierede 43% af de samlede offentlige drifts- og anlægsudgifter, var det i 1969/70 kun 23%.³

Umiddelbart før kommunalreformen i 1970 faldt ca. en fjerdedel af kommunernes drifts- og anlægsudgifter på områder, hvor kommunerne selv havde såvel dispositionsretten som finansieringspligten. De tre fjerdedele var omfattet af refusionsordningerne, inden for hvilke staten i gennemsnit bar 75%, således at godt halvdelen af de samlede kommunale udgifter var finansieret af staten.⁴ I alt var der 90 refusionsordninger, hvoraf de fire ordninger, der vedrørte de sociale pensioner og kommunernes udgifter til sygehuse, folkeskoler og vejvæsen, dækkede ca. 90% af de samlede tilskudsbetalinger fra staten.

Set med kommunale øjne blev den styring af kommunerne, som staten lod efterfølge refusionerne, mere og mere omfattende og betød til en vis grad fortabelse af den selvstændige lokale opgavevaretagelse. Det blev i højere grad statsadministrationen, der gennem regler og tilskud prioriterede for kommunerne – ud fra beskæftigelsesmæssige og finanspolitiske hensyn. »Kommunalpolitikken blev til spekulation i tilskudsregler og fjernede sig mere og mere fra virkeligheden«, som det blev konstateret af Oluf Ingvarsten, den tidligere direktør for Købstadforeningen og Kommunernes Landsforening.⁵

Hvis man derfor udelukkende betragter finansieringssiden, fremstår det, som om kom-

munearkiver som en central kilde for forskning taber terræn op mod kommunalreformen. Men hvis man ser på, hvem der varetog administrationen og havde beslutningskompetencen, bliver billedet muligvis et andet. Ganske vist blev flere områder lovreguleret, men hvordan rammerne skulle udfyldes, var op til kommunerne, og ganske vist lod kommunerne sig i en vis grad dirigere i retning af de mest refusionsbelagte opgaver, når der skulle prioriteres mellem nye eller udvidede opgaver, men til syvende og sidst blev beslutningerne truffet i kommunalt regi. Begrundelsen for, at kommunen handlede som den gjorde, skal derfor søges i kommunens arkiv – ikke i centraladministrationen.

Det følgende bliver derfor ikke endnu en gennemgang af fattig-, skole- og vejsager og mulighederne for forskning heri, men et forsøg på at beskrive de rammer, som kommunerne har opereret inden for, og nogle af de styringsmidler, som er blevet taget i anvendelse.

Styringsmidler

Begrebet styringsmidler anvendes her i bred betydning. Staten har midler til at styre rammen om kommunerne, og kommunerne har midler til at styre rammen om borgerne. Set fra et andet perspektiv styrer de folkevalgte borgere kommunerne, og borgerne og kommunernes repræsentanter kan påvirke udformningen af den lovmæssige ramme om kommunestyret.

Beskrivelsen af denne vekselvirkning kan gribes an på mange måder. Her er det imidlertid valgt at begrænse beskrivelsen til følgende: Først redegøres der for den ramme om kommunalforvaltningen, som staten har sat i form af lovgivning og gennem tilsynet med kommunerne. Herefter præsenteres kommunernes styringsmidler i forhold til sine borgere – med vægten lagt på de områder, der efter min vurdering kunne trænge til en nærmere undersøgelse. Men først nogle praktiske bemærkninger om benyttelsen af kommunearkiver.

3. *Amler & amtsråd*, s.106.

4. *Statens refusioner af kommunernes udgifter*. Betænkning nr. 471, 1968, s.13.

5. Oluf Ingvarsten, »Nye kommunale opgaver, planlægning og styring efter 1970«, i: *Kommunalreformen i Danmark*, bd. 3 (1991) s.46.

Adgang til kommunearkiverne

Opbevaringen af kommunearkiver påhviler de enkelte kommunalbestyrelser.⁶ Det statslige arkivvæsen har medvirket ved udarbejdelsen af en bevarings- og kassationsplan, hvori det er angivet, at alt, hvad der ikke er givet kassationstilladelse til, skal bevares.⁷ Men det står kommunerne frit for at afgøre, hvor de vil opbevare deres arkiv.

Nogle kommunearkiver er afleveret til landsarkiverne, og efterhånden er der efter min vurdering bevaret og registreret så mange kommunearkiver, at det er muligt at skaffe et bestemt materiale fra tilstrækkeligt mange – uspecificerede – kommuner. Desværre er kommunearkiverne langt fra alle bevaret lige godt.

De kommuner, der ikke har afleveret arkivalier til det statslige arkivvæsen, forvalter selv deres arkiver, og de er principielt kun bundet af offentlighedslovens og registerlovens adgangsbestemmelser m.h.t. materiale skabt efter 1971. Det vil sige, at den enkelte forvaltningsmyndighed bestemmer, til hvilke arkivalier fra før 1971, der gives adgang, hvilke personer der får adgang og på hvilke vilkår – under skyldigt hensyn til de begrænsninger som straffelov og særlovgivning har betydet. Enkelte af disse kommuner har oprettet stadsarkiver med fagligt uddannet leder, og her gøres stadig flere arkivalier tilgængelige for publikum.

Den nye arkivlov, som træder i kraft 1. oktober 1992, ændrer ikke ved kommunernes dispositionsret m.h.t., hvor arkivalierne skal opbevares, og i hvilket omfang der skal være adgang til at bruge arkivalierne. Arkivloven ændrer derimod på tilgængelighedsfristerne for de kommunearkiver, som er afleveret til landsarkiverne. På samme måde som for de statslige arkivalier nedsættes fristen fra 50 til 30 år, men 80 års fristen for det materiale, der

rummer såkaldt følsomme oplysninger om enkeltpersoners private forhold, røkkes der ikke ved. Dispensation kræver godkendelse fra borgmesteren i den nuværende kommune.

Den nedsatte tilgængelighedsfrist betyder, at væsentlige dele af kommunearkiverne åbnes. Nu mangler der kun få år, inden hele perioden frem til offentlighedsloven af 1971 er åben for almindeligt brug. Det muliggør en række helt nye undersøgelser, som tidligere kun har været til stede i de lykkelige situationer, hvor kommunerne har stillet deres arkivalier til rådighed i forbindelse med udarbejdelse af sogne- og byhistorier.

Udviklingens krav til kommunerne

Udviklingen i samfundsforholdene – i form af nye problemer eller tekniske muligheder – har til stadighed appelleret til kommunerne om at tage en ny art af opgaver op. Byernes vækst krævede regulering af byggeriet og øget behov for hjælp til dem, der ikke kunne klare omstillingen. Kommunernes løsning var dels direkte udbetalinger til de enkelte borgere, dels øget institutionsbyggeri: nye sygehuse, fattiggårde og forsørgelsesanstalter samt ting- og arresthuse. Ønsker om at forbedre det sociale sikkerhedssystem og øge uddannelsesniveaue, der kom til udtryk i social- og skolelovene i 1930'erne, stillede også nye krav til kommunerne. Den tekniske udvikling muliggjorde nye forsyningsvirksomheder (vand, el, gas og fjernvarme), – områder, som kommunerne varetog enten selv eller i samarbejde med andre kommuner eller private. Industrialiseringen bevirkede en betydelig vækst i kommunernes anlægsudgifter til en forbedret infrastruktur: veje, jernbaner, havne m.m. Befolkningskoncentration og øget viden om smitteveje medførte krav om forbedret hygiejne. Det skete i form af etablering af vandværker og kloakker samt dag- og natrenovation. Og frem til 1938 holdt det kommunale politikorps øje med ro og orden. Senest er hele kultur- og fritidsområdet kommet til.

Forskellen mellem udviklingen i by og på land er dog slående. Sognekommunernes økonomi forklarer, at de kommunale opgavers

6. Her anvendt som fællesbetegnelse for byråd og sogneråd før 1970.

7. *Kassation og bevaring i kommunearkiver*. En vejledning på grundlag af Indenrigsministeriets bekendtgørelse af 29. april 1981, Rigsarkivet, 3. rev. udgave 1986.

omfang udviklede sig langsomt, og at der kun skete relativt beskedne investeringer ud over det nødvendige til nye skoler og fattiggårde samt enkelte vandværker. Til gengæld var der heller ikke det samme behov for offentlige fællesopgaver som i byerne. De opgaver, som staten pålagde kommunerne, blev antagelig taget op samtidig i landets kommuner, mens de opgaver, hvor kommunerne selv tog initiativ, dukkede op på meget forskellige tidspunkter.

Hvornår det skete i de enkelte kommuner, og hvilke opgaver, det faktisk drejede sig om, kan ses i de kommunale forhandlingsprotokoller og i regnskabsmaterialet i det omfang, opgaverne kostede penge. Hvis ikke, fremgår aktiviteten kun af udvalgsprotokollerne.

Rammerne for kommunalforvaltningen

De opgaver, som kommunerne påtog sig, skulle – og skal – som hovedregel gavne kommunens indbyggere i almindelighed. Man har altså ikke måttet tillægge enkeltpersoner eller enkeltvirksomheder økonomiske fordele, og kommunerne har ikke måttet påvirke konkurrenceforholdene inden for det private erhvervsliv.

At kommunerne ikke overskred denne usynlige grænse, var det pålagt en højere myndighed at føre tilsyn med. Købstæderne var under tilsyn af Indenrigsministeriet; sognekommunerne under vedkommende amtsråd. Samtidig skulle tilsynet påse, at kommunerne udførte deres lovpligtige opgaver, og kommunerne skulle indhente tilsynsmyndighedens tilladelse til at foretage en række dispositioner.

I forhold til sognekommunerne var amtsrådet ikke den eneste tilsynsmyndighed. Amtsrådet førte det almindelige tilsyn, men amtmanden skulle – frem til 1933 – sætte en beslutning ud af kraft, når han blev klar over, at et sogneråd havde overskredet sin myndighed eller havde truffet en for kommunen »fordærlig foranstaltning«, eller havde nægtet at udføre en af kommunens pligter. Skoledirektionerne og biskoppen førte tilsyn med

almueskolevæsenet, og politimesteren og over ham Justitsministeriet førte tilsyn med brandsprøjter og færdselssikkerheden ved de kommunale biveje.

I alt overvejende grad har tilsynet dog været rettet mod kommunernes økonomi. F.eks. har kommunerne skullet søge tilladelse til at købe, sælge og pantsætte ejendomme. Købstædernes regnskaber skulle iflg. købstadkommunalloven af 1868 indsendes til Indenrigsministeriet. Det gjaldt regnskabet for hele kommunens økonomi, altså også for de enkelte opgaver som f.eks. værker, og regnskabet skulle også indeholde en oversigt over formue og gæld. Købstædernes overslag skulle i princippet ikke godkendes af ministeriet – kun i de tilfælde, hvor det overskred de foregående år med mere end 20% og derfor ville medføre stigning i kommunens skatteudskrivning.

For sognekommunerne vedkommende førte amtsrådet tilsyn med både budget og regnskab, og her var der – underligt nok – tilladt en skattestigning på hele 50%. I praksis var der dog næppe nogen risiko for ekstravagance.⁸

Tilsyn med kommunernes optagelse af lån var også væsentligt. Både købstæder og sognekommuner kunne – uden at spørge – optage lån af en størrelsesorden, der kunne være betalt tilbage året efter. Ved større beløb eller længere løbetid skulle tilsynsmyndigheden tage hensyn til såvel formål som lånebetingelser. For købstæderne blev det dog lempet i 1933, således at der frit kunne optages midlertidige lån, når de tilsammen ikke oversteg 25 kr. pr. indbygger. Årsagen var, at adskillige kommuner gennem kassekreditter uden ministeriets samtykke havde pådraget sig gældsbyrder, som ikke kunne afvikles i løbet af en kortere årrække. Der skulle dog stadig ske indberetning om bevægelserne i kassekre-

8. Tilsynet med kommunalforvaltningen er ikke undersøgt i historisk synsvinkel. Fra retsvidenskabelig side kom for nylig en analyse af afgørelser siden 1980, se Gerd Batstrup, *Det kommunale selvstyre i retlig belysning* (1992). Desuden findes der en del juridiske fremstillinger, f.eks. Ernst Andersen, *Administrativt tilsyn med kommunalforvaltningen* (1940).

Interiør fra Kolding Købmændenes Kæmmerkontor, som det tog sig ud i årene 1913–1924.
(Foto: Kolding Stadsarkiv)

ditten, »en bestemmelse, der i nogen grad synes at blive negligeret i kommunerne«. ⁹

Sognekommunerne fik ikke den samme mulighed for at have kassekreditter løbende fra år til år. Amtsrådet havde endda en direkte indflydelse på sognekommunernes skatteudskrivning, idet det f.eks. kunne pålægges kommunen at oparbejde en efter amtsrådets skøn passende kassebeholdning.

Hvordan hele denne omstændelige administration af kommunernes budget- og regnskabsvæsen er foregået i praksis, og i hvor høj grad tilsynsmyndighederne har foretaget detaljstyring, er endnu ikke undersøgt. Og hvad værre er: Hele skatteforvaltningen – forudsætningen for kommunernes opgavevaretagelse – er stadig næsten uberørt af historikerhånd. Det gentages blot til stadighed, at der var vide rammer for skønsprincippet i den periode, hvor en del af kommuneskatten lignedes på baggrund af begrebet »formue og lejlighed«. Vi ved således ikke meget om,

hvordan, hvornår og i hvilket omfang sognekommuner af forskellig slags gik over fra næsten udelukkende at udskrive ren hartkornsskat til også i væsentlig grad at udskrive skat på formue og lejlighed. Og vi ved heller ikke, hvilke politiske kontroverser den omfordelte skattebyrde medførte. I øvrigt kan skattematerialet også bruges i socialhistorisk sammenhæng. Når skattematerialet fra og med 1870 sammenholdes med folketællingslisterne fra samme år, kan man se, hvem der måtte være udeladt på listen, fordi deres indkomst lå under skattegrundlaget. ¹⁰

9. N. Møllmann og S.A. Hjermev (red.), *Håndbog for danske kommuner*, I (1954) s.246.
10. Poul Thestrup, »Indkomstskattemateriale fra før 1903 i sognekommunearkiverne«, i: *Brug sognekommunearkiverne! Rapport til seminaret på Landsarkivet for Fyn 10/6 1983 om forskning på grundlag af sognekommunearkiverne fra før 1933* (1983) s.53–63. Se også Gunnar Viby Mogenssen m.fl., *Socialhistorie. Kilder og studieområder vedrørende dansk socialhistorie efter 1890* (1975).

Kommunernes samarbejde med andre kommuner og med private

Den kommunale styrelseslov bestemmer, at kommunalbestyrelsen varetager den øverste ledelse af kommunens anliggender. Det har dog ikke forhindret kommunerne i at etablere samarbejde med andre kommuner, eller i at deltage i halvoffentlige virksomheder i form af aktieselskaber, fonde eller andre selskabsdannelser af privatretlig karakter. Samarbejde mellem kommuner og private er også foregået i andre former, f.eks. som selvejende institutioner, foreninger og mere uformelle sammenlutninger. Kommunerne har på denne måde overladt en række af deres – i hvert fald økonomisk set – mest betydningsfulde opgaver til forskellige fællesskaber, og har på den måde i et ikke klarlagt omfang afgivet deres selvbestemmelsesret til andre organer.

Forsyningsselskaber er de mest dominerende eksempler. Der var en heftig debat i samtiden om offentlig eller privat opgaveløsning på dette felt. Det generelle billede er, at det på landet var almindeligt, at foreninger tog initiativ til især vandværker, og at det var helt i de fleste sogneråds ånd, at mest muligt skulle udlægges i privat regi, og at kommunen ikke skulle gå foran med udgiftskrævende aktiviteter. Hvor socialdemokraterne var i flertal, rådede »kommunesocialismen«. Da det var en af mærkesagerne at støtte folkets og småhåndværkerens adgang til lys og kraft, overtog kommunerne her stadig flere af de opgaver, som de borgerlige ville have løst privat. Tendensen har således været, at mange værker startede i privat regi, men blev overtaget af kommunerne, enten som rent kommunale værker eller som kommunalt kontrollerede privatselskaber. Langt hovedparten af gasværkerne har således været kommunale, mens el-, vand- og fjernvarmeforsyningen i stort omfang har været drevet af selskaber, som kommunerne har haft indflydelse på.

Kommunerne har også etableret samarbejde med og indtrådt i f.eks. brugsforeninger, transformatorforeninger, andelsmejerier, vandværksinteressentskaber, gensidige forsik-

ringsselskaber m.m. Deltagelsen har dog forudsat, at der var et kommunalt formål – ikke et erhvervsøkonomisk. Andre begrænsninger er givet i f.eks. folkeskoleloven, hvori det er bestemt, at kommunerne ikke må lægge driften ud i en selskabsdannelse. Og på tilsvarende måde hindrer biblioteksloven, at folkebiblioteker drives sammen med private.

Kommunerne har også i et ikke ringe omfang involveret sig i lokalbanedrift, i de såkaldte privatbaner, hvis anlægskapital også kom fra statslig, amtskommunal og privat side. I alt 380 sognekommuner tegnede aktier i lokale baner, hvoraf nogle var rene kommunalbaner.

Et stadigt tilbagevendende spørgsmål var, om det krævede tilsynsmyndighedens tilladelse, for at en kommune kunne indtræde i et interessentskab eller andelselskab og derved påtage sig en hæftelse for virksomhedens gæld. I den kommunalretlige vejledning har man skelnet imellem de tilfælde, hvor hæftelsen ikke var personlig, dvs. at der kun hæftedes med et indskud – i de tilfælde kom tilsynsmyndigheden formentlig ikke ind i billedet. Hvor hæftelsen derimod var personlig, og hvor det kunne betragtes som pådragelse af en ekstraordinær risiko, måtte det i hvert fald for sognekommunernes vedkommende kræve amtsrådets godkendelse. For købstædernes vedkommende har det været mere uklart.¹¹ Når end ikke teorien har været klar, hvordan mon så praksis har været?

Når kommunerne har benyttet sig af private institutioner til aflastning af det offentlige, er det ved en eller anden form for aftale med institutionen blevet klarlagt, under hvilke vilkår kommunen kan gøre brug af de pågældende institutioner, – f.eks. de mange aftaler, som kommunerne har indgået om indlæggelse af patienter på private sygehuse og om anbringelse af børn i private skoler. Indholdet i – og konsekvenserne af – disse aftaler er nok blevet undersøgt i adskillige enkelttilfælde. Den samlede virkning for en kommune er – mig bekendt – aldrig undersøgt.

11. Ernst Andersen, *Administrativt tilsyn*, s.119; *Håndbog 1*, s.247–49.

Kommunal støtte som styringsmiddel

Hvis en kommune ikke ønskede – eller ikke fik tilladelse til – at indgå et egentligt fællesskab med en virksomhed, kunne kommunen i stedet vælge at påvirke kommunens udvikling ved at yde støtte til virksomheden. Det har således været tilladt at støtte private foretagender, der havde samme ideelle formål som kommunerne.

For købstæderne har der ikke været grænser for, hvor store disse tilskud måtte være, hvorimod sognekommunerne kun havde bemyndigelse til at råde over i alt 1% af årets anslåede skatteindtægt. Derudover krævede det amtsrådets tilladelse. Støtten kunne f.eks. gives til foreninger, der tilbød nødvendige goder på rimelige vilkår og var åbne for en bred kreds af befolkningen. Det har som bekendt også været muligt at støtte teatre, museer, forsamlingshuse, sportsforeninger og lignende. Kommunerne har også kunnet støtte privatejede virksomheder, i form af en hjælp, der har ladet den hidtidige ejer blive stående som ansvarlig for virksomheden.

I boligstøttelovgivning har der været fastsat regler for den støtte, som kommunerne kunne yde det private byggeri. Men midt i 1950'ernes boligmangel var det i en periode tilladt kommunerne at yde en vis midlertidig støtte ud over boligstøttelovens rammer. Hjælpen kunne kun gives til mindrebemidlede, – f.eks. i form af direkte pengetilskud, lån eller i form af gratis tilslutning til kloak, vand, gas og el samt gratis byggeattest. F.eks. lykkedes det for Århus byråd at sætte gang i afsætningen fra det kommunale elværk, da det i 1914 besluttede at bevilge 1/4 mill. kr. til lån til elinstallation i ejendomme opført før 1910.¹² På lignende vis forsøgte man i Åbenrå i 1946 at fremskynde processen med overgang fra gammeldags »das«er til »træk og slip« ved at tilbyde 100 kr. pr. installeret WC. Det var dog ikke af lutter godhed mod menneskehe-

den. Byrådet satsede på at afskaffe natrenovationen.¹³

Støtte til politiske formål har tilsynet derimod ikke accepteret, og tilsynet har flere gange frarådet kommunerne at yde støtte til politisk betonede institutioner, selv om de var etog samfundsmæssige opgaver.¹⁴

Spørgsmålet er, om kommunerne alligevel gjorde det. Kunne sognekommunerne f.eks. gøre lige, hvad de ville, inden for rammerne af den ene procent i budgettet, eller var tilsynets net så fintmasket, at tilskuddene blev gennemgået enkeltvis?

For at få hold på hele dette brogede billede af kommunale tilskud, skal de enkelte kommuneregnskaber gennemgås.¹⁵ F.eks. kan man spørge sig, hvor mange midler, der reelt blev brugt til at støtte forskellige foretagender. Til hvilke formål brugte sognekommunerne deres maksimalt ene procent af årets skatteindtægt, og i hvor høj grad søgte de om tilladelse til at støtte ud over denne grænse, og med hvilke begrundelser? Og hvor tit gav amtsrådet tilladelse til yderligere forpligtelser, og med hvilke begrundelser?

Finansieringsbistand som kommunalt styringsmiddel

Tilskud var ikke kommunernes eneste mulighed for at påvirke udviklingen lokalt. Kommunerne kunne også yde støtte i form af finansieringsbistand gennem garanti for lån. Også hvad angår disse kommunale garantiforpligtelser havde købstæderne en noget videre ramme end sognekommunerne. Købstæderne kunne f.eks. – uden Indenrigsministeriets samtykke – garantere for de lån, der blev optaget af grundejere til dækning af udgifter

12. Erik Korr Johansen, – med »nutidens bekvemmeligheder«, i: *Hus og hjem i Århus 1890-1940* (1977) s.107.

13. Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte, *Fra købstad til storkommune, Åbenrå bys historie*, bd.4 1945-1970 (1985) s.173.

14. *Håndbog I* s.49-54.

15. Den udgiftskonto, der fra 1956/56 er benævnt bidrag til forskellige institutioner. Ud fra bogføringsdatoen fra regnskabet er det – principielt – let at finde kommunens argumentation for tilskuddet i sogne- eller byrådets forhandlingsprotokol. Måske er ansøgningen bevaret.

I 1952–1953 blev der ført forhandlinger mellem Dansk Industri Syndikat i København og Herlev Kommune om køb af en 100.000 kvadratmeter stor grund i Herlev. Selv om arealet ikke oprindelig var udlagt til industriktvarter, blev parterne alligevel hurtigt enige. Udsigten til at få en virksomhed med ca. 1.000 arbejdspladser til kommunen har sikkert ikke skadet forhandlingsklimaet. I 1953 inviterede virksomheden kommunalbestyrelsen på besøg i det daværende hovedkontor i Frihavnen, hvor man bl.a. så nærmere på modellen over virksomhedens nye kontorer og fabriksanlæg i Herlev. Yderst til venstre ses Herlevs daværende borgmester Købke Rimmer.
(Foto: Herlev Kommunes Lokalarkiv)

ved indlæg af gas, vand og el, samt ved gade-, vej- og kloakanlæg, forudsat låncene var afdraget i løbet af højst 15 år.¹⁶ Der kunne også garanteres for lån til f.eks. andelsboligforeninger og for statslån til privates boligbyggeri. Købstæderne har også i noget videre omfang frit kunnet forbruge af de fonde, der var henlagt til særlige formål.

Kommunerne havde også en anden om end indirekte støttemulighed, nemlig i form af deres indkøbspolitik. I hvor høj grad købte man varer og tjenesteydelser lokalt, og efter hvilke præferencer blev leverandøren udvalgt? Materialet til at belyse dette er de tilbud, firmaerne har afgivet, og de kontrakter, der er indgået. Regnskabsbilagene kan ikke forventes bevaret for dette århundrede.

16. *Håndbog* I s.249.

Erhvervsstøtte som kommunalt styringsmiddel

Mange kommuner har ønsket at styre udviklingen ved at gøre en særlig indsats for at fremme det lokale erhvervsliv. Til de simple metoder hørte at etablere gode veje og ellers holde kommunens udgifter nede, så erhvervslivet ikke blev skræmt væk. Andre måder bestod i bypropaganda, som det hed i samtiden: man gav tilskud til museer og restaurerede seværdigheder. Erhvervsråd, finansieret af kommunerne og erhvervslivet, var fra 1930'erne med til at markedsføre adskillige købstæder. Til de mere diskutabile metoder hørte at sælge byggemodne erhvervsarealer til underpris og have gunstige forbrugsafgifter for erhvervsdrivende. Blandt nyere eksempler kan nævnes lavere krav til spildevandsrens-

ning. Denne konkurrence mellem kommunerne om at tiltrække virksomheder var – og er – ulovlig og har voldt tilsynene vanskeligheder.

Især i de senere år har der på grund af beskæftigelsessituationen været særlig interesse for afgrænsning af kommunernes erhvervspolitiske kompetence. Også i denne forbindelse har det ofte beroet på fortolkning af de uskrevne regler: Kravet til »almen nytte« – og forbuddene mod kommunal støtte til eller deltagelse i virksomhed indenfor handel, håndværk og industri. Dog har produkter og tjenesteydelser til eget forbrug været undtaget, f.eks. egne vaskerier. Kommunerne har også kunnet sælge biprodukter, f.eks. træ fra kommunale parker. Tarco A/S er et af de kendte, nyere eksempler på balancekunst i denne retning.

Men også før i dag har problemet haft betydning. Indenrigsministeriet har således gang på gang nægtet kommuner at støtte erhvervsvirksomheder – i 1947 f.eks. til oprettelse af en symaskinefabrik, et skibsværft og et metalstøberi. Tilsynet har dog ikke været helt så afvisende m.h.t. kommunernes støtteaktioner over for virksomheder, der havde vundet fodfæste i en kommune, og som senere var kommet i vanskeligheder – forudsat at virksomheden spillede en stor rolle for kommunens erhvervsliv. I 1949 tillod man f.eks. en kommune at medvirke ved rekonstruktion af et værft.¹⁷

Andre indtægtsgivende virksomheder er kommunerne blevet inddraget i nærmest ad omveje. Nogle kommuner er i kraft af deres ønske om at gavne deres område kommet ind på at støtte restauranter og hoteller. Oprindeligt startede det med, at man fik godkendelse til at opretholde skovpavilloner og lignende på steder, hvor frednings- og turistmæssige hensyn gjorde det naturligt for det offentlige at udfolde et initiativ. Kommunerne er på den måde kommet ind på at præstere en forplejning, der ligger i et noget andet plan end de folkekøkkener, der oprettedes under 1. verdenskrig. I dag er det klart, at der ikke må drives restaurationsvirksomhed, men der må

gerne oprettes et cafeteria i et kommunalt museum, blot driften bortforpagtes på markedsvilkår.¹⁸

Problemet om rækkevidden af kommunalfuldmagten, hvad angår erhvervslivet, er netop blevet politisk behandlet, og det er resulteret i vedtagelse af to nye love, der legaliserer en række af de erhvervspolitiske initiativer, som tilsynsrådene hidtil har bremsset. Nu får alle kommuner samme rettigheder, som kun frikommuner og egnsudviklingskommuner har haft. Hertil kommer en udvidet mulighed for at sælge kommunal viden. I Kommunernes Landsforenings blad er det betegnet som ikke mindre end en lille revolution. Andre opfatter det snarere som en tilpasning af regelsættet til virkeligheden. Og mange sætter spørgsmålstegn ved, om kommunerne kan modstå pres fra store virksomheder.¹⁹

Kommunal styring gennem tildeling af koncessioner

Kommunerne har selv kunnet tildele koncessionerne, og har således kunnet påvirke den lokale implementering af flere af de nye tekniske muligheder. Der skulle gives koncessioner til sporvejs-, rutebil- og fragtmandskørsel. Også den begyndende teletrafik var afhængig af koncession, som i starten skulle gives af kommunalbestyrelserne.²⁰ De skulle i øvrigt også give tilladelse til, at ledninger og kabler til telefon, radio og fjernsyn blev lagt ned i kommunale gader og veje eller master anbragt langs dem.

Det er endnu langt fra klarlagt, hvilke kriterier kommunerne fordelte koncessionerne efter, og i hvor høj grad kommunerne benyttede sig af muligheden for at beholde ind-

18. Jørgen Preisler, »Kommunalfuldmagten«, i: *Kommunal Årbog* 1992, s.7–11.

19. Se f.eks. Gerd Battrup, »Kommunalfuldmagten: Brug for en upolitisk overdommer«, i: *Danske Kommuner* nr. 2, 1992; og senest i *Danske Kommuner* nr. 22, 1992. Lovene blev vedtaget 14.5.1992.

20. Steen Ousager, »På banen? Kommunerne og infrastrukturen«, i: *Kommunal opgaveløsning*, s.200.

flydelse på f.eks. takster og køreplaner. Det er heller ikke givet, at skillelinierne m.h.t. spørgsmålet om koncessionstildelinger gik mellem de politiske partier. Lokalpolitikere kan have handlet ud fra rent lokale – eller usaglige – hensyn.²¹

I hvilket omfang kommunerne overhovedet tildelte koncessioner, fremgår af forhandlingsprotokollerne og af regnskaberne i form af koncessionsafgifter, i det omfang, koncessionerne var afgiftsbelagte.²²

Vedtægter og regulativer som kommunalt styringsmiddel

Et andet væsentligt styringsredskab har været de vedtægter og regulativer, som kommunalbestyrelserne har udformet, f.eks. styrelsesvedtægter, skattevedtægter for person- og ejendomsskat, sundhedsvedtægter, gade- og vejvedtægter, bygningsvedtægter og -reglementer, byplanvedtægter, brandvedtægter og snekastningsregulativer. Hertil kommer regulativer for benyttelse af de kommunale værker samt sygehusene og kommunens andre institutioner. Vedtægter og regulativer kan opdeles i de typer, der vedrørte kommunens interne organisation, f.eks. styrelsesvedtægten, og de typer, der rettede sig mod borgerne og havde karakter af kontrakter, som borgerne måtte indgå i for at få del i de kommunale goder. De fleste vedtægter skulle godkendes af tilsynsmyndigheden.

Fastsættelse af takster for vand, gas, el,

21. Man kunne også støtte sin egen sag ved at chikanere modparten. Således ses det i *Hus og Hjem i Århus 1890-1940*, udgivet af Århus byhistoriske udvalg, 1977, s. 20, at Århus købstad nægtede at give holdeplads i byen til de hestecomibusser og senere autobusser, som startede i forstæderne – fordi forstæderne havde tiltrukket mange af byens velhavende borgere.
22. Konto 9: Forskellige indtægter, i købstædernes regnskabsskema fra 1955/56 omfatter samtlige de afgifter, som skulle erlægges til kommunen, herunder også afgifter af kiosker, telefonskabe, forovsrestauranter og benzinanlæg på offentlig vej. *Håndbog I*, s.354 og 397. Før 1955 har regnskabernes detaljeringsgrad varieret.

fjernvarme og renovation samt for transport med kommunale trafikmidler har været et meget væsentligt styringsinstrument, og et af de punkter, der altid har stået blæst om både i og udenfor kommunalbestyrelsen. Det har været af vital betydning for såvel kommunens indtægter som borgernes private økonomi, hvordan den samlede virkning af taksterne ville blive. I 1950'erne lå afgifterne for gas og vand de fleste steder nær omkostningsprisen, mens elværkerne gav betydelige overskud. Denne prisforskel begrændes med, at gas og vand var nødvendighedsvarer i højere grad end el. Tendensen har været, at borgerlige lokalpolitikere har ønsket at anvende forretningsmæssige metoder, mens socialdemokrater og radikale har ønsket en styring af disse indirekte skatter til fordel for de dårligst stillede. I dag skal de kommunale forsyningsvirksomheder hvile i sig selv, og det er lovmæssigt bestemt hvilke udgifter, der må indregnes i taksterne. Kommunerne må dog stadig fastsætte prisen på renovation og kloakering, og kan også stadig foretage prisdifferentiering mellem almindelige forbrugere og virksomheder. Det er oplagt at undersøge disse lokalpolitiske spil.

Kommunerne har ved hjælp af de lokalt udformede vedtægter kunnet gå videre end foreskrevet i loven. F.eks. kunne en kommune træffe bestemmelse om, at de begrænsninger, der var indført ved lov af 18.4.1925 om børn og unge menneskers arbejde, også skulle gælde inden for landbrug, fiskeri m.m., der ellers principielt var undtaget fra fabriksloven af 1913. Det betød, at der også for de nævnte erhvervsområder kunne fastsættes forbud mod eller begrænsninger i anvendelsen af børn, der ikke var fyldt 14 år. Ved lovene om arbejderbeskyttelse fra 1955 bortfaldt loven om børn og unge menneskers arbejde, og kommunens egne muligheder for at regulere forholdet forsvandt.²³

23. Vedtægten skulle dog være godkendt af socialministeriet. *Håndbog II* (1955) s. 850. I dag er problemet aktuelt igen. Nu taler kommunerne om at give de ældste folkeskoleelever tilskud, så de kan få råd til kvitte deres fritidsjob og i stedet passe deres lektier.

Disse styringsmidler er altså kun sparsomt undersøgt, og den samlede virkning på lokalt plan i sagens natur slet ikke. Det er oplagt at sammenfatte anvendelsen af disse styringsmidler til en konklusion om, hvad det var for en udvikling, man gerne ville støtte lokalt.

Den hurtigst tilgængelige indikator for, hvad der rørte sig i kommunerne, kan findes i tilsynssagerne. Vedtægterne vil f.eks. lettest kunne findes hos tilsynsmyndigheden, og det er praktisk muligt at foretage en sammenligning af dem heri. Resten må efterspores i de respektive kommunearkiver.

Der kan dog vise sig at være himmelvid forskel mellem det, tilsynsmyndigheden fik indblik i, og det, der i praksis foregik ude omkring i de enkelte forvaltninger. Ét var vedtægter, noget andet var måske, hvordan de blev fortolket og anvendt lokalt. Nok har tilsynsmyndigheden kunnet se meget i talene, men ikke alt. Ganske vist kan man se, at en tilsynsmyndighed har tilladt en kommune at indgå et samarbejde – i selskabsform – med private om etablering og drift af f.eks. et vandværk. Nok så væsentligt er det at undersøge, hvordan – om overhovedet – kommunen har sikret sig reel indflydelse på driften.

En del må kunne ses i tilbagemeldingerne til kommunalbestyrelsen fra kommunens repræsentant i selskabsbestyrelsen. Resten vil formentlig desværre fortabe sig i det uvisse, fordi kun få arkiver fra disse virksomheder er bevaret eller gjort tilgængelige. Rene fælleskommunale institutioner har ganske vist i de senere år – teoretisk set – været omfattet af samme krav som de enkelte kommuner m.h.t. opbevaring af arkivalier. Institutioner, foreninger og lignende, der er organiseret på privatretligt grundlag, har derimod ikke været omfattet af bevaringspligt – bortset fra de sølle 5 år, som bogføringsloven har pålagt dem, – selv om de i visse henseender optræder med offentligretlig kompetence,²⁴ og selv om deres driftsomkostninger helt eller overvejende er dækket af offentlige midler.

Fremover vil den nye arkivlov forhåbentlig kunne etablere bedre muligheder for adgang til denne væsentlige del af den offentlige opgavevaretagelse.²⁵

Der kan tænkes at være tilfælde, hvor en kommune har handlet usagligt ved at sammenblande sine styringsmuligheder, f.eks. ved at gøre en byggetilladelse afhængig af tilslutning til den kommunale fjernvarmeforsyning. Kommunen skulle kun påse, at byggetekniske krav blev overholdt, og ikke varetage sine forsyningsvirksomheders økonomiske interesser.²⁶ Det vil måske også vise sig, at man sine steder har været styret af gustne overlæg snarere end ideelle hensyn.

En sammenligning af tilsynsmyndighedens sager med de beslutninger, der fremgår af kommunalbestyrelsernes og/eller kasse- og regnskabsudvalgenes forhandlingsprotokoller, vil derfor være en mere sikker metode – om end mere arbejdskrævende. Heri skulle noteres alle handler med fast ejendom og enhver gældsstiftelse, pantsætning, påtagelse af kommunal garanti, rådighed over fondsmidler og ydelse af kommunale lån, idet det kun kunne ske ved en byrådsvedtagelse – og altså dermed også alle beslutninger om stiftelse og ophævelse af fællesskaber.²⁷

Kommunernes interne organisation

»Forholdet mellem borgmester, byråd, udvalg og embedsmænd er helt afgørende for forståelsen af enhver købstadkommunes historie« – så klart er det sagt i bogen *Kommunal opgaveløsning* (s.75). Og sandsynligvis kan iagttagelsen overføres på forholdet mellem sognerådsformanden, sognerådet og de udvalg og ansatte, der måtte være i sognekommunerne. Det indebærer bl.a., at der skal

25. I skrivende stund er der ikke skrevet bekendtgørelse til arkivloven, hvis §8 bemyndiger kulturministeren til at anvende arkivloven på disse institutioner.

26. J.B. Pilely, »Kommunerne og ligelig forvaltning«, i: *Kommunal Årbog* (1969) s.786.

27. *Håndbog I* s.130–31.

24. F.eks. telefonselskaberne; Inger Dübeck, *Dansk arkivet* (1980) s.128.

skabes klarhed over følgende problemstillinger:

Hvilken indflydelse havde de kongevalgte borgmestre før 1919 på byrådet? Formelt kunne borgmesteren sætte en byrådsbeslutning ud af kraft, hvis han anså den for lovstridig eller for at falde uden for byrådets kompetenceområde. I og med at der de fleste steder efter 1869 var personsammenfald mellem byfogeden, der havde politi- og domsmyndighed, og borgmesteren, var denne en helt central person. Hertil kom, at borgmesteren samtidig var formand for en række udvalg, bl.a. kasse- og regnskabsudvalget, og han skulle godkende det budget, som byrådet havde vedtaget.

Kæmneren var en anden magtfaktor i kommunen. Hans kompetence har sandsynligvis også varieret fra at være den, der havde styr på det rent bogholderitekniske, til at være den, der udarbejdede budgetterne og tog stilling til mindre afvigelser. Men de reelle forhold om borgmesterens og kæmnerens indflydelse i bystyret samt deres indbyrdes relationer ved vi ikke meget om.²⁸ Byrådsreferater og aviser er oplagte kilder til dette brug.

Kommunalbestyrelserne kunne nedsætte alskens udvalg til at fordele arbejdsbyrden mellem medlemmerne.²⁹ Fra begyndelsen af 1950'erne var der imidlertid kommuner, som mente, at de mange stående udvalg var et forsinkende element i sagsbehandlingen, og her reduceredes antallet af udvalg. Det er ikke undersøgt, om sognekommunerne nedsatte udvalg, før end de i 1933 fik pligt til at nedsætte kasse- og regnskabsudvalg samt socialudvalg.

Ud over de ovennævnte udvalg, har der i et eller andet omfang været vejudvalg – senere vej- og kloakudvalg – udvalg for vand-, gas- og elforsyning, udvalg vedr. fattig- og aldersunderstøttelse samt særlige skoleudvalg. Hertil kom midlertidige udvalg som f.eks.

28. Vagn Dybdahl, »Bystyre og -administration«, indlæg ved DHF's årsmøde 1988, i: *Fortid og Nutid* 1989, XXXVI, 1, s.70–74.

29. Der kan trækkes et tværsnit i 1869 v.h.a. *Samling af Vedtægter for Styrelsen af de kommunale Anliggender i Kjøbstæderne i Kongeriget*, 1869.

brændselsudvalg og beskæftigelsesudvalg under 2. verdenskrig, og efter krigen boligudvalg samt samordningsudvalg og byplanudvalg – de sidstnævnte med repræsentanter fra både købstæder og sognekommuner.

Ved siden af de stående udvalg kunne der være en hel skov af diverse nævn: f.eks. (beværter)bevillingsnævn bestående af borgmesteren som formand, politimesteren og 4 andre medlemmer valgt af byrådet. I kommuner, hvor der var biografteatre, kunne der nedsættes biografteaterilsyn til at føre tilsyn med, om biografteaterbevillingerne udnyttedes på en forsvarlig måde. På samme måde kunne der oprettes varetægtsarrestilsyn, bestående af byrådsmedlemmer.

Det må være væsentligt at undersøge, om udvalgene var sammensat af kommunalbestyrelsesmedlemmer eller andre udpegede medlemmer, og om disse udvalg havde samme blandingsforhold mellem partifarverne som kommunalbestyrelsen. Der var formelt ingen krav til, hvordan udvalgenes kompetence skulle afgrænses i forhold til byrådet. Nogle steder var udvalgenes kompetence sideordnet byrådets, således at der ikke engang forlangtes meddelelse til byrådet om deres forhavender.³⁰ Dog kunne ethvert kommunalbestyrelsesmedlem kræve en udvalgssag forelagt i kommunalbestyrelsen, og modsat kunne et udvalgsmedlem kræve en sag forelagt i kommunalbestyrelsen. Socialudvalget og børneværnsudvalget havde dog en selvstændig kompetence, og kun principielle afgørelser herfra kunne ankes til kommunalbestyrelsen. Kommunalbestyrelsen skulle altså blot vælge disse udvalg og skaffe de fornødne midler til at varetage opgaverne.

Udvalgenes kompetence i forhold til borgmesteren har også ændret sig. På et tidspunkt blev henvendelser til borgerne underskrevet af udvalgsformanden og ikke af borgmesteren – en praksis, der blev godkendt af Indenrigsministeriet i 1952. Hvornår ændringen skete i de enkelte kommuner, og om det gjorde den store forskel, er ikke undersøgt. Udvalgenes

30. *Kommunal opgaveløsning*, s.68; *Folkestyre i by og på land*, s.118.

kompetence i forhold til embedsmændene er heller ikke undersøgt. Blev f.eks. alle socialsager forelagt socialudvalgene, eller blev de afgjort administrativt, og fik det nogen betydning for udmålingen af hjælp? At det især efter kommunalreformen er gået i retning af, at politikerne har givet større kompetence til embedsmændene, er der vist ingen tvivl om. De mange sager i de større kommuner nødvendiggjorde en uddelegering.

Administrativ afgørelse forudsatte imidlertid i sagens natur, at der var ansatte at uddelegere til, og også på det område var der stor spændvidde mellem kommunerne. Sognekommunerne fik først i 1933 tilladelse til at oprette de såkaldte kommunesekretærstillinger til varetagelse af de administrative opgaver. I 1960 havde 60% af alle sognekommuner en sådan på lønningslisten, mens det i de resterende fortsat var folkevalgte sognerådsmedlemmer, især formanden, der varetog administrationen – for i alt en halv mill. indbyggere.³¹

Helt uden medhjælp var disse kommuner dog ikke, eftersom der ifølge 1867-loven med amtsrådets tilladelse kunne købes hjælp til formanden. Fra 1892 fik sognerådene en generel tilladelse til at yde formanden en sum på op til 15 øre pr. indbygger. Pengene kunne bruges som vederlag til formanden eller til at ansætte personale. Hvornår muligheden for at ansætte medhjælp blev brugt første gang, er ikke undersøgt, men må formodes at være en sjælden foreteelse før 1933. Selv med lønnet medhjælp havde formanden dog stadig det formelle ansvar for opgaverne. Især skatteopkrævning efter den nye skattelov i 1903 samt de nye opgaver i forbindelse med folkerregistrene fra 1924 var arbejdskrævende.

I købstæderne var den kongevalgte borgmester ofte den eneste professionelle og fuldtidsansatte. Kæmneren havde et borgerligt erhverv ved siden af. Da de kongevalgte borgmestre i 1919 blev afløst af folkevalgte borgmestre, kom disse ikke på statens lønningsliste, og det medførte behov for ansættelse af

byrådssekretærer. Først i 1960'erne blev det almindeligt at aflønne borgmesteren, så han ikke behøvede at have andet arbejde ved siden af.

De mange anlægsarbejder i købstæderne krævede ansættelse af tekniske chefer: stads- og havneingeniører samt bygningsinspektører. Nogle steder udsatte man tidspunktet og klarede opgaverne med eksperter tilknyttet som konsulenter. Efter 1. verdenskrig blev der ansat nye typer embedsmænd som f.eks. boliginspektører, der skulle forstå udlejning af kommunale lejligheder, samt markforvaltere og skatteinspektører. Op gennem 1940'erne blev der ansat tjenestemænd, der skulle skabe overblik over kommunens økonomiske virksomhed. Disse fik efterhånden betegnelsen kommunaldirektør, og oven i de almindelige kæmneropgaver skulle kommunaldirektøren være øverste sekretær for byrådet og øverste chef for kommunens centraladministration samt fungere som konsulent for samtlige udvalg og for forvaltningscheferne.

I 1960'erne nærmest eksploderede antallet af kommunalt ansatte, og der kom specialister i de tekniske og sociale forvaltninger. Nogle kommunalbestyrelsesmedlemmer følte, at embedsmændene havde fået for stor magt. Andre så fordele ved, at embedsmændene sikrede en effektivitet i administrationen, der forhindrede statsmagten i at angribe det kommunale selvstyre. Kildematerialet må kunne række til en undersøgelse af, i hvor høj grad man i samtiden har opfattet embedsmændene som upolitiske, og måske kan der også sammenstykket et svar på, hvor mange embedsmænd der har følt deres yringsfrihed reduceret.

Hvornår og med hvilken hast professionaliseringen fandt sted i de enkelte kommuner kan ses i regnskaberne, f.eks. medhjælpskontoen i sognekommunerne og egentlige lønninger i købstæderne. I forhandlingsprotokollerne kan man følge de politiske overvejelser forud for beslutningerne.

Der er imidlertid lang vej, inden det kan afgøres, hvor stor forskel der har været mellem kommuner administreret af folkevalgte i modsætning til professionelle.

31. *Folkestyre i by og på land*, s.135.

En række kommunale forhold blev styret af kommissioner, der ikke var rent kommunale. Ligningskommissionerne blev valgt ved selvstændige valg frem til 1933, hvorefter de blev udpeget af byrådene. Sundhedskommissioner og bygningskommissioner vil blive omtalt nedenfor. Skolekommissionerne havde indtil 1933 en statslig embedsmand, nemlig sognepræsten (eller præsterne), som fast medlem, og bestod desuden af dobbelt så mange udpeget af kommunalbestyrelsen. Kompetencefordelingen mellem skolekommissionen, der varetog undervisningens indhold, og kommunalbestyrelsen, der varetog skolevæsenets økonomi, er ikke undersøgt tilstrækkeligt.

I det følgende skal der ses på et par af kommunens muligheder for at regulere antallet af borgere, der skulle have valget til kommunalbestyrelsesvalgene.

Borgernes styringsmulighed gennem valgret

Reglerne for valg af kommunalbestyrelser skal ikke gennemgås her. Blot skal der mindes om, at Harry Hauc m.fl.³² har foreslået to emner, som ikke dækkes af Statens humanistiske Forskningsråds projekt Dansk politik under forandring 1945–85, og som er oplagte i relation til kommunearkiver: For det første undersøgelser af partiernes styrkeforhold i lokalsamfundet set i forhold til tendenserne på landsplan, og for det andet ændringer i sammensætningen af magteliten i lokalsamfundet i takt med væksten i den offentlige sektor (»Var det sognekonger, lokale matadorer, levebrødspolitikere, teknokrater eller var der folk, der ofrede sig for fællesskabet«).

Kommunalvalgene fra før århundredskiftet er faktisk slet ikke undersøgt systematisk. Den generelle antagelse er dog, at partipolitik begyndte at gøre sig gældende i byrådene fra

midten af 1880'erne, mens de partipolitiske modsætninger på dette tidspunkt knap nok var synlige i forbindelse med sognerådvalg.

De trykte valgstatistikker er et glimrende udgangspunkt, men de rækker ikke bag om århundredskiftet. Til gengæld er der i form af de enkelte kommuners valgprotokoller bevaret et vældig godt materiale til undersøgelse af politisk aktivitet helt frem til valgloven af 1908, hvor der »desværre« blev indført hemmelig afstemning. Det fremgår heraf, hvem der opstillede og hvem, der stemte på hvem, og dermed kan stemmeprocenten også udregnes. Både vælgerne og de valgte kan identificeres i folketællingerne, og i nogle valgprotokoller, i hvert fald de tidligste fra sognekommunerne, er de valgberechtigede endda beskrevet med deres opholdssted, deres alder samt deres tønder hartkorn og indtægt målt efter formue- og lejligheds-begrebet. Alene på baggrund af disse valglister vil der kunne foretages en social stratifikation, og der vil måske vise sig et mønster i stemmeafgivningen: Om man stemte på det store hartkorn, om alder havde nogen betydning, eller om man stemte på folk fra samme landsby eller sogn inden for kommunen.

Valgrets betingelser som kommunalt styringsmiddel

Stadig flere har fået valgret i de forløbne 150 år. Fra starten var retten begrænset til de besiddende og de største skatteydere, og helt frem til forsorsloven af 1961 har der været visse begrænsninger i valgretten. De væsentligste betingelser har været kravet om fast bopæl i kommunen – den regel ramte især tjenestefolk – og at man skulle have betalt sin kommuneskat og tilbagebetalt sin eventuelle fattighjælp. Nogle af disse begrænsninger havde kommunerne selv indflydelse på, og eksempler på fortabelse af valgret har med jævne mellemrum været at se i avisernes overskrifter.

Før fattigloven af 1891 stod det kommunerne frit for, om de ville eftergive fattighjælpen. Efter 1891 *skulle* kommunerne eftergive den efter fem år, men *kunne* gøre det efter

32. Harry Hauc, Johs. Nørregaard Frandsen og Knud Holch Andersen, »Den lokale samtids-historie«, i: *Fortid og Nutid* 1991, 1, s.31-46.

ét år. Denne ét-års begrænsning skulle hindre, at et flertal i kommunalbestyrelsen udnyttede muligheden for eftergivelser som politisk virkemiddel.³³ Kommunerne havde også mulighed for at yde hjælp indirekte via tilskud til de frivillige fattigkasser og de senere hjælpe-kasser samt via dyrtidshjælp og beskæftigelsesforanstaltninger, hvis ydelser ikke medførte tab af valgret. I hvor høj grad det foregik, må der være forskel på. Ensted sogneråd, f.eks., foretrak længe at yde hjælpen i form af fattighjælp i stedet for at yde støtte gennem hjælpe-kassen, og den lokale socialdemokratiske partiformand protesterede forgæves.³⁴ Socialreformen i 1933 betød, at den gamle degraderende fattighjælp herefter kun blev givet til de mest forhærdede sociale tilfælde.

Spørgsmålet er, hvordan byrådene og sognerådene i samarbejde med fattigkommissionerne og de senere socialudvalg har vurderet, hvornår der var tale om midlertidig trang uden egen skyld, og såkaldte graverende tilfælde. Det vil også være relevant at afklare, hvordan samarbejdet var mellem kommunalbestyrelserne og de kommunale hjælpe-kasser, der valgtes direkte af vælgerne og måske havde en anden politisk sammensætning end kommunalbestyrelsen. Der kunne være stridspunkter nok, i og med at hjælpe-kassens bestyrelse havde en udstrakt frihed m.h.t. hjælpens form og størrelse. Det samme kunne gøre sig gældende i samarbejdet med sygekasserne og arbejdsløshedskasserne, der arbejdede hver for sin sag ved siden af kommunalbestyrelserne.

Skattebetingelserne i forbindelse med valgret havde en om end aftagende betydning op gennem perioden. Valgloven fra 1924 er f.eks. blevet lempet ad flere omgange, således at det i 1953 ikke længere var en betingelse for valgret, at man var ansat til skat – eller gift med en skattebetaler. Dog var det stadig helt frem i 1950'erne et krav, at de pålignede skatter

skulle være betalt, altså såvel opholdskom-muneskat som ejendomsskat, hvorimod erhvervsskat ikke kom i betragtning. Ægtefæller blev også slettet af valglisten.

Kommunernes indtægter hidrørte fra ejendomsskatter og personskatter, og sidstnævnte opkrævedes på baggrund af en skønsmæssig vurdering af den enkelte skatteydere formåen. På landet var det sognerådet, der foretog ligningen; i købstæderne var det fra starten en folkevalgt ligningskommission, men fra 1933 blev medlemmerne udpeget af byrådet. Denne »formue- og lejlighedsskat«, der principielt gav ligningsmyndigheden et meget frit skøn, fortsatte også efter skattereformen i 1903. Helt frem til kildeskattens indførelse i 1969 – for købstædernes vedkommende til 1959 – var der et vist moment af kommunal handlefrihed, idet der stadig i den kommunale skattevedtægt kunne fastsættes procentreguleringer, der betød en vis progression i beskatningen. Helt små indtægter kunne efter ligningsmyndighedens skøn helt fritages. I Odense kommune benyttede det konservative byrådsflertal sig således i en periode af at fastsætte en relativt høj mindsteskat, med den virkning at forholdsvis færre mindrebemidlede kunne optages på valglisten.³⁵ I særlige tilfælde (sygdom etc.) kunne de kommunale skatteråd eftergive den personlige kommuneskat. Hvor langt man i de enkelte tilfælde ville gå med bevilling af nedsættelse, var overladt kommunalbestyrelsens skøn.³⁶

Generel eftergivelse af skat til alle skatteydere er også set, således igen i Odense kommune, hvor et borgerligt byrådsflertal i 1925 besluttede at eftergive et halvt kvartals skat – tilfældigvis umiddelbart inden byrådsvalget. De socialdemokratiske byrådsmedlemmer rasede over beslutningen, der indbragte de største skatteydere 20.000 kr, mens de mindste skatteydere måtte nøjes med 90 øre.³⁷

Ligningsmyndigheden har altså spillet en central rolle i fordelingen af skattebyrden og har endda haft myndighed til at eftergive

33. *Folkestyre i by og på land*, s.178; *Kommunal opgaveløsning*, s.128.

34. Lars N. Henningsen (red.), *Ensted sogns historie* (1987) s. 229–31.

35. *Folkestyre i by og på land*, s.79.

36. *Håndbog I*, s.465–67 og 573. Klagesager skulle behandles ved overligningskommissionen, *Håndbog I*, s.472.

37. *Folkestyre i by og på land*, s.92.

skatterestancer efter eget skøn, hvilket – ud over de rent fordelingspolitiske aspekter – kunne være afgørende for, om de sidste procenter af formodede socialdemokratiske stemmeberettigede kom i hus inden næste valg, og modsat kunne eftergivelse sikre det bestående borgerlige flertal. Mig bekendt er ligningsmyndighedens rolle i denne forbindelse – bortset fra ovennævnte – ikke udforsket i tilstrækkelig grad. Flere eksempler på beskatning som kommunalpolitisk styringsmiddel kunne derfor ønskes. De undersøgelser, der foreligger af fortabelse af valgret, har udelukkende målt forskellen mellem vælgerkorpset til folketings- og kommunevalget – ikke kommunalbestyrelsens eller ligningskommissionens eventuelle krumspring forinden.

At man i hvert fald nogle steder anså valget til ligningskommissionen for væsentligt, fremgår af forløbet i Nakskov 1903, hvor socialdemokraterne etablerede en så massiv kampagne, mens de borgerlige svigtede, at der blev socialdemokratisk flertal i kommissionen. Tiden indtil næste byrådsvalg kunne så bruges til at få alle sat i skat – efter evne selvfølgelig – for at sikre dem valgretten. Det drejede sig bl.a. om de alderdomsforsørgede mænd, der ifølge loven om alderdomsunderstøttelse fra 1891 fik hjælpen uden retsvirkninger. Men eftersom understøttelsen var meget beskedent, undlod kommunalbestyrelsen her – og mange andre steder, antagelig – at opkræve skat, og derved mistede modtagerne valgretten. Den nyvalgte ligningskommission indstillede til byrådet, at kommunen forhøjede de alderdomsunderstøttedes pengehjælp med det beløb, der var pålignet dem i skat. Byrådet gik dog kun med til at ansætte de personer, der udtrykkeligt bad om det.³⁸

Spørgsmålet er i denne forbindelse, hvordan der i praksis blev administreret, når det drejede sig om fortabelse af valgret. Måske skal der differentieres mellem tiden før 1933, hvor ligningskommissionerne var folkevalgte, og tiden efter, hvor kommissionerne blev udpeget af byrådet. Og måske var der væsentlig

forskel mellem de store kommuner, der i stigende grad benyttede ansatte til at foretage ligningen, og de mindre kommuner uden bymæssig bebyggelse, hvor kun halvdelen i 1956 havde professionel hjælp. Til de videre undersøgelser må byrådenes og ligningskommissionernes forhandlings- og øvrige protokoller samt selve valglisterne være indgangen.

Skatterådernes materiale bør også inddrages. Det er imidlertid vanskeligere at lokalisere. Nogle skatterådsarkiver er afleveret til det statslige arkivvæsen, men en del af de resterende arkiver fra de i alt 74 skatteråd³⁹ er sandsynligvis »faldet af« i arkivet hos den kommune, hvor skatterådet rent fysisk havde til huse.⁴⁰

Kommunernes styring af sundhedsforhold

Kommunerne har også haft midler til at påvirke varetagelsen af lokale sundhedsforhold. Såvel kommunale som statslige organer havde del i opgaven, nemlig kommunalbestyrelserne, politimestrene og embedslægerne, og i de kommunale sundhedskommissioners regi har der været en form for samarbejde mellem disse.

Kommunernes rolle i udviklingen af den almindelige sundhedstilstand kan belyses på flere måder. I regnskaberne kan det ses, hvornår og hvor meget der investeredes i f.eks. vandforsyning og kloakering samt i sygehuse og epidemisygehuse. De sundhedsmæssige foranstaltninger, der ikke – i hvert fald i første omgang – kostede penge, og som derfor ikke kan følges i regnskaberne – kan i nogen grad afdækkes i sundhedskommissionernes forhandlingsprotokoller.

De tidligste sundhedskommissioner var oprettet til at varetage koleratruslen. Men fra 1858 bestemtes det, at alle købstæder og de landsogne, hvor amtsrådet fandt det fornø-

39. 1903-tal; i 1955 var der 82.

40. Ca. halvdelen af skatterådene havde sekretariat fælles med – oftest – den største af kommunerne i kredsen. Det har antagelig bevirket en større grad af professionalisme i ligningsarbejdet.

38. Else-Marie Boyhus, »Socialdemokraternes vej til flertallet i Nakskov«, i: *Lolland-Falsters historiske samfund, årbog 1986*, s.5–32.

dent, skulle have sundhedsvedtægter,⁴¹ og de tilhørende sundhedskommissioner skulle bestå af folkevalgte medlemmer. Sammensætningen skulle fastlægges i vedtægterne, og hvis politimesteren (i byerne byfogeden og på landet herredsfogeden eller birkedommeren) og distriktslægen ikke var medlem, skulle de tiltræde kommissionen i tilfælde af smitsomme sygdomme.

1858-loven præciserede ikke hvilke regler, der skulle optages i sundhedsvedtægterne. I praksis udarbejdede kommunerne forslagene, som blev stadfæstet i Indenrigsministeriet (oprindelig i Justitsministeriet). Først fra 1926 blev der udarbejdet normalsundhedsvedtægter for sognekommunerne. For købstæderne henviste ministeriet blot til de senest stadfæstede vedtægter.

Sundhedskommissionernes forhandlingsprotokoller er hovedkilden til nutidige begreber som forurening, arbejdsmiljø og boligmiljø, og for landkommunernes vedkommende praktisk talt de eneste. Vi finder oplysninger om vandforsyning og spildevandsafløb, latriner og septictanke, møddinger, lossepladser og destruktionsanstalter, fabrikker, mejerier og mejeriudsalg, bagerier og brødudsalg, iskageforretninger, restaurationskøkkener, ibrugtagelse af bygninger, logihuse og lejeboliger, fattighuse og hospitaler, skoler og børneasyler, fødehjem og plejehjem, soverum for lærlinge, ventilation i garager, offentlige slagtehus, kødkontrol, mælkekontrol, smitsomme sygdomme, kirkegårde o.s.v. Tilsyn med plejebørn kunne også høre til sundhedskommissionens opgaver.⁴²

Efterhånden blev det hovedreglen, at sund-

hedskommissionens 3–5 medlemmer skulle vælges af kommunalbestyrelsen blandt kommunens valgberechtigede beboere, dog var kommunalbestyrelsen normalt repræsenteret med mindst ét medlem. Kommunalebestyrelsen kunne – med amtsrådets accept – afskedige et medlem af kommissionen. I købstæderne var politimesteren nu født formand,⁴³ men byrådet kunne – med Indenrigsministeriets godkendelse – bestemme, at borgmesteren overtog formandsposten, og dette skete i flere tilfælde i 1950'erne. I landkommunerne valgte sundhedskommissionen en formand af sin egen midte.

Som en yderligere statslig garant var kredslægen fra 1914 født medlem af sundhedskommissionen i den af lægekredsens kommuner, hvor han havde bopæl. I de øvrige af kredsens sundhedskommissioner var han tilknyttet som rådgiver, uden stemmeret; samme stilling havde politimesteren i landkommunerne.⁴⁴

En del af de ovennævnte sundhedssager skulle udtrykkeligt varetages i samarbejde med kredslægen og politimesteren. F.eks. skulle sundhedskommissionen indhente kredslægens erklæring, inden der kunne kræves istandsættelse af usunde lejeboliger, og inden forbud mod benyttelse af lejeboligen skulle politimesterens samtykke indhentes.

Sundhedskommissionernes betydning er imidlertid langt fra afklaret. Etableringen på landet synes at være gået ret trægt. Så sent som i 1921 havde kun 713 af 1.177 sognekommuner sundhedsvedtægt. Et andet spørgsmål er, om kommissionerne overhovedet blev samlet og fungerede i praksis, og i hvor høj grad det havde betydning, hvordan kommissionerne var sammensat – f.eks. om politimesteren havde sæde i kommissionen, og om han og kredslægen brugte deres ret til at møde i sognekommunernes kommissioner. Og om der f.eks. i praksis blev afskediget medlemmer; – man kunne forestille sig til-

41. I praksis var der dog ingen amtsråd, der krævede det. For den tidlige periode findes ingen systematisk oversigt over sundhedsvedtægterne. Det vil kræve en gennemgang af samtlige herreders tingbøger. De trykte lovsamlinger nævner dog enkelte, og en del vedtægter findes i E. Hammerich, *Dansk lovleksikon*, bd. V (1903). Se Helle Blomquist, »Køler og rent vand«, i: *Arkiv* 13. bind, nr. 1, 1990, s.27–49.

42. I de større byer, iflg. 1888- og 1894-lovene om tilsyn med plejebørn, P.F. Schou, *Kjøbstædernes Forfatning og Styrelse* (1901) s.399–403, samt W. Oxholm, *Landkommunernes styrelse* (1935) s.172–79.

43. Det kan derfor forekomme, at sundhedskommissionernes forhandlingsprotokoller skal søges i politimesterarkiverne.

44. *Håndbog II*, s.642–43.

fælde, hvor et medlem var for rabiat i forhold til den lokale smag.

Hvad sundhedskommissionerne reelt har udrettet, vil kun vise sig ved gennemgang af forhandlingsprotokollerne⁴⁵ og af de analyser, der er til rådighed i by- og sognehistorier samt årbøger m.m.

Bl.a. *Åbenrå bys Historie* vidner om, at sundhedskommissionen kunne indstille i ét væk, mens byrådet sad hårdt på penge-kassen. Således henlede kommissionen i 1939 magistratens opmærksomhed på det uheldige i, at vandløbene omkring byen fungerede som åbne kloakrender. Først i 1963 kunne et skitseprojekt til byens samlede kloakering godkendes, og herefter tog det 12 år at få kloakerne gjort færdige.⁴⁶ Hurup sundhedskommission mødte en lignende langsommelig behandling af sit ønske om at få sognerådet til at rørlægge en bæk, som dannede afløb for byens mejeri, flere slagterier og talrige wc'er. Første klage blev indgivet i 1898, og arbejdet blev udført i 1922 efter landvæsenskommissionens mellemkomst.⁴⁷

Helle Blomquist er på basis af en stikprøve nået frem til det resultat, at sundhedskommissionernes hovedopgave op gennem 1860'erne blev forholdsregler vedrørende afløb og spildevand. Kun lejlighedsvis var der kontakt til embedslægen, og herredsfogeden kom kun, når han var tilkaldt. Hun mener således, at kommissionerne har fungeret ret selvstændigt, og at det først omkring 1900 er blevet mere almindeligt at fremlægge kommissionens protokol i sognerådet. »Det var koleratruslen, der satte sundhedskommissionerne i gang, og det var det daglige behov for sundt drikkevand, der holdt dem gående«.⁴⁸

Amtmand Holck fældede en klar dom over

45. Grete Ilsøe, »Sundhedskommissionsmateriale fra landsognene«, i: *Brug sognekommunearkiverne* (1982) s.134–39, opregner, hvad man kan forvente at finde. Hvis sundhedskommissionernes forhandlingsprotokoller mangler, kan lægernes medicinalberetninger til Det kgl. Sundhedskollegium være en god støtte. De er i Rigsarkivet.

46. *Åbenrå bys Historie*, IV, s.174.

47. Gunnar Kjær Mortensen, »Miljøbeskyttelse – i gamle dage«, i: *Sydthy Årbog* 1986, s.44–50.

48. Blomquist, »Kolera og rent vand«, s. 43.

sundhedskommissionerne i 1947: Kommunerne havde ingen brændende interesse i at klare sundhedskommissionernes opgaver. Der var for mange eksempler på forsømte plejehjem og topfyldte latriner i skolerne.⁴⁹

Sundhedskommissionerne blev afskaffet i 1973 i medfør af miljøbeskyttelsesloven og opgaverne overdraget til kommunalbestyrelsen. Forinden var alle sundhedsvedtægternes sundhedsmæssige forskrifter successivt blevet optaget i positiv lovgivning.

Kommunernes styring af boligforhold

Sundhedskommissionerne fik i første omgang antagelig kun begrænset betydning i forhold til de eksisterende bygninger, selv om der i 1858-loven om sundhedsvedtægter var åbnet mulighed for bygningsregulerende bestemmelser. Nybyggeri kunne til en vis grad reguleres i henhold til købstadbygge-loven af 1858, der gav købstæderne mulighed for at lave bygningsvedtægter med bestemmelser om konstruktion, materialer, etagehøjde og lignende. I sognekommunerne var der bygningsbestemmelser i brandpolitiloven af 1861, og i 1876 blev der mulighed for at vedtage bygningsreglementer. Dette lovgrundlag var gældende frem til landsbygge-loven af 1960, hvor der i stedet blev oprettet rådgivende bygningsråd i de større kommuner, og amtsbygningsråd for de mindre.

De lokale bygningskommissioner skulle indtil da udstede byggetilladelser i overensstemmelse med kravene i den lokale bygningsvedtægt eller -reglement. I købstæderne var bygningskommissionen sammensat af medlemmer valgt af byrådet samt borgmesteren, politimesteren og brandinspektøren, hvor en sådan fandtes. I sognekommuner med bygningsreglement skulle der etableres en bygningskommission udpeget af sognerå-

49. Amtmand P. Holcks foredrag »Betragtninger over de sognekommunale myndigheders placering i det offentlige liv«, i: *Sognerådstidende* 1947, s.400–05 og 424–29.

Odense købstads boligkommission konstaterede i 1947, at det bl.a. regnede ned gennem taget, og at vasken manglede vandlås i denne ejendom i Fredensgade. Kommissionen krævede de værste mangler udbedret, og det blev tinglyst på ejendommen, at køkkenet og enkelte andre rum skulle fjernes inden 10 år. Fornyede klager i 1959 viser, at ikke alt blev bedre, og i 1989 – efter Huslejerforeningens mellemkomst – vedtog boligkommissionen forbud mod ejendommens anvendelse til beboelse eller opholdssted for mennesker. I 1990 blev huset revet ned. (Foto: Boligkommissionen, Odense kommune).

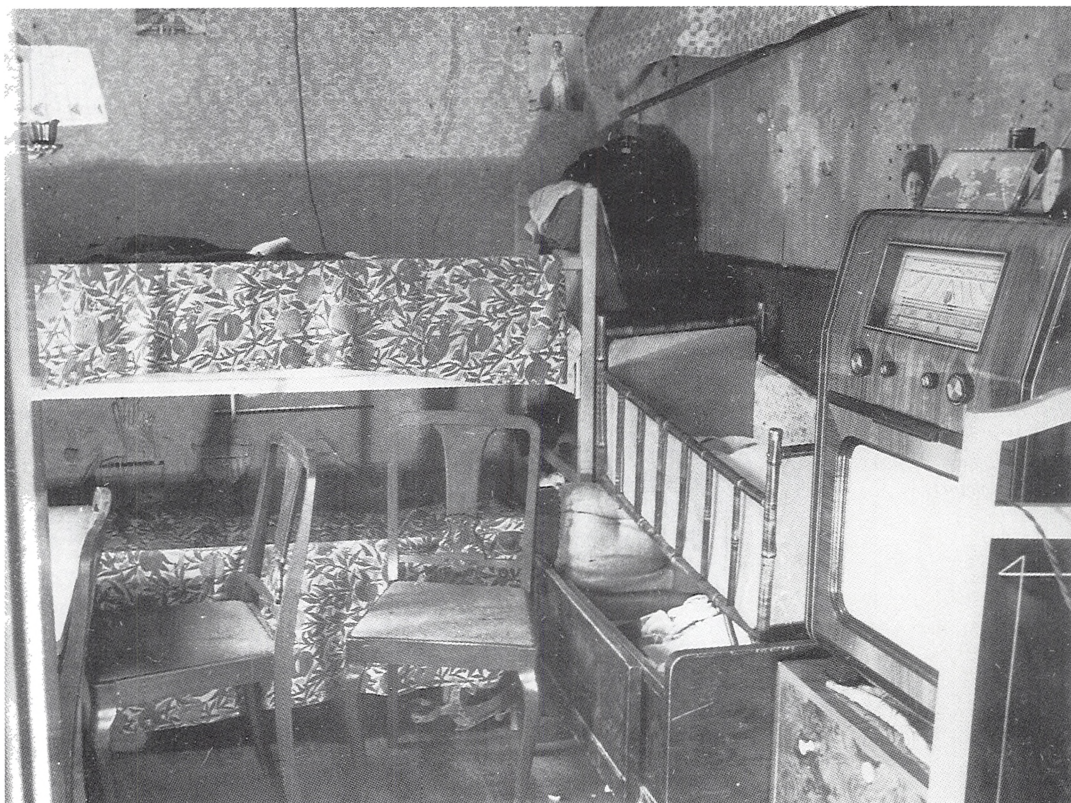
det og amtsrådet, og eventuelt var sundhedskommissionens formand og brandinspektøren også medlem. På samme måde som for sundhedskommissionerne var det således ikke en ren kommunal opgaveløsning.

Det er en almindelig antagelse, at bygningsvedtægter og reglementer har udgjort en stærkt varierende basis for regulering af byggeriet. Som fællestræk har der dog været krav om, at drikkevandsforsyning og spildevands afløb skulle være godkendt af kommunen, og at bebyggelsen skulle opføres ved en godkendt vej. På den måde var der berøringsflader til f.eks. sundhedskommissionens myndighedsområde. Og hvis en sundhedskommission ville påvirke udformningen af private boliger, var kommandovejen den, at kommissionen kunne henstille til sognerådet, at der i kommunens bygningsvedtægt blev indføjet et

generelt krav om f.eks. septictank ved installation af wc for at hindre lugtgener.⁵⁰

Hvor stor forskel der har været på bygningsbestemmelserne, vil let kunne fastslås ved en gennemgang af det ofte trykte materiale. Nok så væsentligt må det dog være at se på bygningskommissionernes praksis, som fremgår af deres forhandlingsprotokoller og tilhørende sager. Så man f.eks. gennem fingre med planløst byggeri, når bolignøden var alt for påtrængende? Det vil også være formålstjenligt at inddrage det materiale, som befinder sig i kommunens tekniske forvaltning, der i egenskab af sekretariat for bygningskommissionen i praksis havde bemyndigelse til at varetage dens sager.

50. Eksempel fra 1911 i: *Sydthy Årbog*, 1986, s.47.

Om ejendommen som helhed havde kommissionen enkelte indvendinger i 1949, herunder at grunden er noget overbygget. Noget lignende synes at være tilfældet med lejligheden i bagbygningen. I 1963 ønsker ejeren ejendommen kondemneret for at give plads til hans virksomhed og parkeringsplads (Foto: Boligkommissionen, Odense kommune).

Eftersom sundhedskommissionerne havde vist sig utilstrækkelige m.h.t. regulering af de eksisterende boliger, blev der i slutningen af 1930'erne udpeget boligkommissioner, hvoraf to medlemmer var valgt af kommunens grundejer- og lejerforeninger. I mindre kommuner skulle boligtilsynet varetages af sundhedskommissionen. En væsentlig del af arbejdet bestod i at føre tilsyn med beboelsesrum, der f.eks. skulle være tætte og tørre og kunne opvarmes samt have mindst ét oplukkeligt vindue. Paradoksalt nok havde sundhedskommissionerne bedre muligheder for at gribe ind over for sundhedsfarlige boliger, end boligkommissionerne havde.⁵¹ – Og det

er jo rart at vide, men hvor tit blev muligheden brugt?

Boligkommissionernes materiale er en ofte benyttet guldgrube til studiet af (dårlige) boligforhold. Hvis man vil skyde sig ind på, hvordan de generelle boligforhold var, kan det f.eks. gøres ved at se på det gennemsnitlige antal personer pr. lejlighed. Tallene fremgår af de trykte bolig- og folketællinger. Tal for boligstandard i form af bad, varmt vand, centralvarme, el og wc findes fra og med 1925 i Statistiske Meddelelser. Men hvis man vil afdække udviklingen i »nutidens bekvemligheder« i enkelte bydele (såsom førstæder eller arbejderkvarterer), eller hvis man vil bag om 1925, går vejen gennem kommunernes byggesagsarkiv, brandforsikringsarkiva-

51. *Håndbog II*, s.661–62.

Distriktsygeplejerske Ellen Pretz-Møller tager pulsen på en af sine københavnske patienter engang i 1950'erne. (Foto: Dansk Sygeplejeråd).

lier og kreditforeningernes vurderingsrapporter.⁵²

Hjemmesygepleje, husmoderafløsning og hjemmehjælp – fra privat til offentlig opgave

Til sidst er det valgt at lade hjemmesygepleje være eksempel på opgavevaretagelse, hvor kommunerne har følt sig vej frem, samarbejdet i alle former og endelig selv overtaget opgaven, enten på frivillig basis eller på det tidspunkt, hvor det blev lovpligtigt.

Hjemmesygepleje blev organiseret på privat initiativ forskellige steder i 1900-tallets sidste halvdel. Det var beboerne inden for et sogn eller en kommune, der sluttede sig sam-

men i en hjemmesygeplejeforening og ansatte en hjemmesygeplejerske.

Efterhånden som sygekassebevægelsen tog fart, blev det almindeligt, at også sygekasserne ydede hjemmesygepleje til medlemmer, enten ved at etablere en selvstændig hjemmesygeplejeforening, eller ved at slutte overenskomst med en sygeplejeforening om ydelse af hjemmesygepleje til kassens medlemmer.

Også kommunerne gik ind i opgaven. Dette samarbejde mellem kommuner, hjemmesygeplejeforeninger og sygekasser blev tilvejebragt uden lovgrundlag helt frem til socialreformen i 1933, hvorefter lov om offentlig forsorg pålagde enhver kommunalbestyrelse at drage omsorg for en forsvarlig hjemmesygepleje i kommunen. Hvis kommunerne stadig ikke selv ønskede at oprette en kommunal sygeplejeordning, kunne der sluttes overenskomst med sygekasser, private sygeplejeforeninger, herunder menighedsplejeforeninger, og med nabokommuner.

Så sent som midt i 1950'erne havde en del kommuner endnu ikke etableret en egentlig

52. Om brugen af vurderingsrapporter, se Christian R. Jansen, »Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter«, i: *Erhvervshistorisk Årbog*, 1972, s.160–66.

Hjemmesygeplejerske med bil –
København o.1950
(Foto: Dansk Sygeplejeråd).

hjemmesygeplejeordning, kun til trangspatienteer. Det fremskyndede dog processen, at hjemmesygeplejerskernes lønstigning betød forøgede tilskud fra kommunerne, og enkelte kommuner foretrak så at gennemføre en ren kommunal hjemmesygepleje. I en betænkning afgivet i 1952 af et udvalg nedsat af Indenrigsministeriet konkluderedes det, at hjemmesygeplejeordningen var mangelfuld. Den burde udstrækkes til alle kommuner, og alle burde have adgang til hjemmesygepleje også uden at være medlem af en sygekasse eller hjemmesygeplejeforening.⁵³

Udviklingen i Ensted sogn kan måske illustrere forholdet: Sygeplejen dér blev varetaget af en sygeplejeforening, som lønnede en sygeplejerske. Næsten alle fastboende hus-

stande var i midten af 1920'erne tilsluttet foreningen, og deres kontingenter blev suppleret med et lignende tilskud fra sognerådet. Kommunen indgik også aftale med foreningen om ydelse af kommunal sygepleje. I 1960 havde foreningen udspillet sin rolle – hvorfor, får vi ikke at vide – hvorefter en rent kommunal sygeplejesammenslutning mellem Ensted og to nabosogne overtog opgaverne. En bestyrelse sammensat af de involverede sogneråd overtog ledelsen.⁵⁴

Også til denne del af kommunens virke er den generelle forhandlingsprotokol central – for så vidt angår beslutningen om at løse opgaven og måden at gøre det på – om man ville entrere med sygeplejeforeningen eller indgå i et fælleskommunalt arrangement.

53. Håndbog II, s.633–635.

54. Henningsen, *Ensted sogns historie*, s.231 og 272.

Der er blevet skiftet mange forbindinger på gamle koners skinnebenssår – her i 1950'erne (Foto: Dansk Sygeplejeråd).

Men sygeplejerskens opgaver fremgår af de protokoller, hun førte over hjemmebesøgene. De er ofte bevaret i arkivet for den kommune, der overtog opgaven – og måske også sygeplejersken – fra foreningen. Der er også gode muligheder for at finde materialet som selvstændige foreningsarkiver. I disse protokoller opregnes det med navns nævnelser, hvem sygeplejersken har tilset og for hvad.

I 1969 blev etablering af hjemmehjælp og husmoderasløsning gjort obligatorisk. Siden 1952 havde kommunalbestyrelserne blot haft mulighed for at bevilge husmoderasløsning. Indtil 1969 kunne administrationen være henlagt enten til det sociale udvalg eller til et særligt udvalg på 3–7 medlemmer valgt af kommunalbestyrelsen i eller uden for denne, hvoraf mindst én skulle være kvinde med

kendskab til husligt arbejde (!). Hjælpen kunne også overlades til en offentlig eller privat institution, f.eks. ved samarbejde med den kommunale hjemmesygepleje, og kunne også løses af flere kommuner i samarbejde. Hvor en læge eller jordemoder havde skønnet, at der var behov, kunne hjælp normalt ydes i indtil 14 dage. Den normale arbejdstid for husmoderasløserne var i midten af 1950'erne 48 timer om ugen ud over spise- og hvilepauser, men om fornødent kunne hjælp ydes mere end 8 timer daglig og eventuelt også om søndagen. Til ubemidlede var hjælpen gratis – andre betalte gradueret efter indtægt.⁵⁵

I Åbenrå var det Dansk Kvindesamfund og

55. *Håndbog II*, s.775–77.

Åbenrå Husmoderforening, der i 1947 startede en såkaldt husmoderafløsning, som to år senere blev et kommunalt foretagende. Formålet var både at give beskæftigelse til nogle ledige kvinder og at yde hjælp i alle hjem, som havde et midlertidigt behov under husmoderens sygdom eller graviditet.⁵⁶

Måske kan udviklingen på dette felt ud fra en etnologisk synsvinkel sige noget om – manglende tilstedeværelse af – bæredygtige netværk.

Hvor meget disse opgaver har tyngt det kommunale budget, og hvor store variationer der har været mellem kommunerne, er mig bekendt ikke undersøgt, men regnskabsmaterialet kan efter min vurdering sagtens bære en sådan undersøgelse. Sandsynligvis vil det i øvrigt være frugtbart at se disse opgaver som et led i de foranstaltninger til fordel for familie og børn, som kom til eller udbyggedes efter 2. verdenskrig, og som havde sammenhæng med den voksende erhvervsfrekvens for gifte kvinder. F.eks. udbyggedes de sundhedsplejerskeordninger, der var indført i 1930'erne, og der blev givet huslejetilskud for børnerige familier. Desuden blev der oprettet en lang række vuggestuer og børnehaver, hvoraf en del var startet på privat basis. Hjemmehjælpens omfang og art i dag kan ses i sammenhæng med parolen »længst muligt i eget hjem«.

Kommunale regnskaber som målestok for aktivitet

I det ovenstående har jeg gang på gang fremhævet, at en aktivitet kan følges i regnskaberne, og alt i alt kan det fremprovokere den besnærende tanke, at der kan foretages sammenligninger af kommunernes aktivitet. Det er allerede forsøgt, idet kommunernes regnskaber for nylig har været anvendt til en større undersøgelse af kommunernes økonomiske udvikling før og efter kommunalreformen. Det skete som led i Amternes og Kommunernes Forskningsinstituts udgivelse af seksbindsværket: *Kommunalreformen i Danmark*

(1991). Carsten Boll har i sit bind, *De enkelte kommuners udvikling før og efter kommunalreformen*, undersøgt udviklingen fra 1958 i 28 nuværende kommuner (svarende til ca. 200 kommuner før 1970).

Et af delmålene har netop været at undersøge omfanget af kommunal aktivitet. Det har dog været forbundet med betydelige vanskeligheder at komme bag om 1970, idet den tilgængelige statistik fra før 1970 ikke indeholder bruttoudgifter men kun nettoudgifter, dvs. de samlede udgifter eksklusive de udgifter, der dækkes af brugerbetaling eller af statsrefusioner og af tilskud, hvilket svarer til den del af udgifterne, kommunerne selv finansierede via direkte kommunale skatter. For at finde bruttoudgifterne måtte Boll derfor gennemgå de kommunale regnskaber i landsarkiverne og i de enkelte kommuner. Ved at se på driftsregnskabets indtægtsside fandt han tallene for de kommunale indkomst- og ejendomsskatter plus statslige refusioner og tilskud. Derimod måtte han afstå fra at anvende de brugerfinansierede udgifter, fordi de var for uensartet registreret.⁵⁷ Det betyder i praksis, at der i beregningen af bruttoudgifterne *ikke* er korrigeret for indtægterne fra f.eks. gas, el og fjernvarme. I Bolls måling af aktivitetsniveauet mangler derfor den aktivitet, der ligger i denne væsentlige del af den kommunale virksomhed.

Hvis det ikke kan lykkes at korrigere for indtægterne ved drift af værker, vil man efter min mening ikke med rimelighed kunne sammenligne kommuner. F.eks. vil en kommune, hvis gasværk giver overskud, og hvor der som følge deraf ikke behøver at udskrives så store skatter, således fremstå som en mindre aktiv kommune end den, hvor gasværket hviler i sig selv eller giver underskud, som skal dækkes gennem forøget skatteudskrivning.

At værkernes drift kunne udgøre en ikke helt uvæsentlig forskel mellem kommunerne, fremgår af sammensætningen af kommunernes driftsindtægter i f.eks. 1965/66.⁵⁸ Af de samlede driftsindtægter stammede 22% dette

57. Boll, *De enkelte kommuners udvikling*, s.25–26 og 112–13.

58. *Statistiske Efterretninger*.

56. *Åbenrå bys historie*, IV, s.79.

år fra forsyningsvirksomhed – resten, 78%, kom ind via skatter.

Boll har også været nødt til at se bort fra anlægsudgifterne, fordi »en registrering af anlægsudgifterne ved hjælp af det tilgængelige materiale ikke er mulig at gennemføre tilstrækkeligt nøjagtigt«. ⁵⁹ Det betyder imidlertid, så vidt jeg kan se, at når man ser på et enkelt år, vil f.eks. en kommune, der netop har bygget en ny skole med store anlægsudgifter og derfor ikke har nogen driftsudgifter til vedligeholdelse i de følgende år, synes mindre aktiv end den kommune, der reparerer i ét væk på en gammel skole og derfor har store driftsudgifter. Ligeledes skal der korrigeres for henlæggelser, renter og afdrag.

Alt i alt synes det vanskeligt at overskue den samlede virkning af de forbehold, Boll tager. Måske skulle man starte med at undersøge nogle færre kommuner, hvor det antagelig vil være muligt at korrigere for de forbehold, som Boll har måttet leve med i sin meget omfattende analyse.

– og hvad så ...

Nu kan det konstateres, at jeg har forbigået de tre væsentligste traditionelle kommunale opgaver, nemlig fattig/social-, skole- og vejvæsen – i hvert fald for så vidt angår det

59. Boll, *De enkelte kommuners udvikling*, s.26. Af s.113 fremgår det imidlertid, at anlægsudgifterne frem til regnskabsreformen i 1977 blev aktiveret på statussiden, mens kun udgifterne til afdrag og henlæggelser figurerede i det enkelte års driftsregnskab. Anlægsudgifterne blev således »spredt ud« over flere regnskabsår.

generelle indhold i opgaverne. End ikke kulturforvaltningen er behandlet. Det skyldes selvfølgelig ikke, at kommunearkiverne mangler materiale til belysning af disse forhold. Tværtimod er kommunearkiverne centrale netop på kulturområdet, fordi det især i starten var en ren kommunal opgave, hvortil der hverken var krav eller forskrifter. Folkebiblioteker og museer blev efterhånden statsregulerede, men al anden kultur har det været helt op til den enkelte kommune at forvalte. F.eks. vil samspillet mellem kommunen og foreningslivet være en spændende vinkel at analysere udviklingen i, og her skal foreningsarkiverne inddrages sammen med kommunearkivernes oplysninger om tilskud.

For skole- og socialvæsenets vedkommende stod kommunerne ikke frit med hensyn til omfanget og arten af ydelser, men har i vidt omfang været bundet af statens forskrifter. Disse mest regulerede opgaver er der således mindre grund til at søge i kommunearkiverne. Her vil indberetninger m.m. til centraladministrationen i mange tilfælde rumme lettere tilgængelige oplysninger og måske endda være mere fyldestgørende – med mindre det da netop er den lokale fremtrædelsesform, der er interessant. Hvis det f.eks. er dagligdagen i den enkelte skole, fremfor skolereformerne, der er i centrum, kommer man ikke uden om kommunens arkiv. Det samme gælder socialvæsenet, hvor vi er velforsynede med dokumentation for lovgivningen, men hvor vi i høj grad mangler udforskning af praksis på lokalt plan.

Allermest mangler der dog fremstillinger, der ser sammenhænge og vekselvirkning mellem de forskellige kommunale tiltag.

Anmeldelser

Ole Fenger og Chr. R. Jansen (red.), Jyske Lov 750 år. Udgiverselskabet ved Landsarkivet for Nørrejylland, 1991. 312 s., ill. 375 kr.

I marts måned for godt og vel 750 år siden, mødtes Valdemar Sejrs med rigets bedste mænd i Vordingborg for at give Jyske Lov, som var blevet nedfældet på dansk.

Imidlertid disse mænd var den 90-årige viborgbispe Gunner, der havde spillet en stor rolle i forbindelse med lovens tilblivelse. Når 750-året for Jyske Lov skulle fejres i 1991, faldt det derfor naturligt, at Viborg kom til at få en fremtrædende plads, og nærværende publikation er da også stærkt knyttet til Viborg, såvel udgivelses-, finansierungs- som indholdsmæssigt.

Det er en stor og smuk bog, og med en vægt der er jubilæet værdigt. Til tider står den indholdsmæssige vægt dog ikke helt den fysiske vægt nær.

I modsætning til Juristforbundets jubilæumsudgave i 1941, hvor retshistorisk og filologisk grundforskning gav store klassiske artikler, er denne jubilæumsbog i højere grad præget af kortere artikler med et meget blandet indhold. Og Ole Fenger spørger da også indledningsvis, om der virkelig er noget nyt at skrive om Jyske Lov i forhold til 700-års jubilæet i 1941.

Det synes jeg nu bestemt, jubilæumsbogen har vist, at der er.

Udgifterne har valgt at lade bogen have et bredt indholdsmæssigt sigte i forhold til selve Jyske Lov, og man når derfor langt omkring.

Jansens artikel om bispe Gunner lader os komme meget nærmere på mennesket Gunner og hans indflydelse på Valdemar Sejrs, og Krongaard Kristensens arkæologiske indlæg om byen Viborg og Vellefs om Viborg Domkirke giver en fin ramme om vedtagelsen af Jyske Lov på landstinget i Viborg.

Fenger berører i sin indledning også spørgsmålet om Kongens lovgivende magt og selve statsbegrebet i den tidlige middelalder, og herom er meningerne delte i de efterfølgende artikler. Ved gennemgang af Kong Valdemars Jordebog opregner Ulsig kongemagtens indtægter af jordegodset, og disse indtægter sammenlagt med ledingsskatten, bøderettigheder, fredkøb, byskatter og eksporttold udgjorde ganske væsentlige summer, og gennem forleneringer til sine sønner styrkede Kongen rent institutionelt statsmagten. Ulsig skriver direkte, at Valdemar Sejrs repræsenterede en meget selvbevidst og (underforstået) stærk kongemagt, men heri er Fenger ikke helt enig.

I Paludans historiografiske oversigt over diskussionerne om landskabslovenes såkaldte demokratiske samfund citeres Fenger for udsagnene om, at statsbegrebet ofte fejlagtigt er blevet tillagt et nutidigt indhold og at kongemagtens rolle i forbindelse med landskabslovenes nedfældelse, når det kom til stykket, har været ret ringe.

Fenger har i sin egen artikel behandlet Jyske Lavs forhold til de øvrige landskabslove, og herved taget en væsentlig sag op fra tidligere artikler af Brøndum Nielsen og Kroman. Han fremdrager og udbygger de tidligere forfatteres påvisning af, at Jyske Lov meget væsentligt bygger på den lidt ældre Skånske Lov, hvis indhold ligger meget tæt på den gamle Valdemars Sjællandske Lov, der oprindeligt ser ud til at være redigeret i Jylland.

Hermed bortfalder altså den skarpe afgrænsning mellem de forskellige landsdeles lovbøger.

En af jubilæumsbogens mere spændende og grundige artikler er ud fra min personlige mening Karkers grundige gennemgang af sproget i Jyske Lov, hvor vi får en meget tæt indføring i den sprogmæssige opbygning af lovens mange kapitler. Det havde dog været rart, om Karker havde haft plads til at gå nærmere ind på relikterne af den mundtlige overlevering, hvor bogstavrim og poetisk klingende sætninger fik lovstoffet til at forankre sig bedre i hukommelsen, og ligeledes havde det været spændende at se listen over de 7% nederlandske låneord, som er med til at give sproget i Jyske Lov det relativt unge præg i forhold til de øvrige lovbøger.

Jubilæumsbogens svageste side er nok, at man har villet gabe over så meget, og tilsyneladende har haft svært ved at blive enige om hvilke læsere, det egentlig var, man skrev for, og enkelte steder har man tilsyneladende ikke fået de forskellige indlæg indpasset i forhold til hinanden.

Dette gælder især i den landbohistoriske afdeling med indlæg af Meyer, Lerche og Øksbjerg, hvor der for det første ikke er mange nyheder (om overhovedet nogen) og hvor man kunne savne en konsekvens af erkendelsen af de forskellige kronologiske lag i lovbøgernes landbohistoriske kapitler, som Meyer ellers ganske kort berører.

At Meyers indlæg har en meget brat afslutning har sin helt naturlige og triste forklaring, men man kunne have håbet, at han havde nået at inkorporere resultaterne af de nyere arkæologiske landsbyundersøgelser noget mere i sine ældre arbejder om landsbyfællesskabet.

På den retshistoriske side er der udmærkede indlæg fra Jørgensen og Gelting, hvor vi får den kanoniske ret og de øvrige europæiske retsforhold knyttede til vor hjemlige lovgivning, og Tamm og

Olsen trækker linierne for Jyske Lov i de efterfølgende århundreder ganske fint op.

Det socialhistoriske har også fået sin lille afdeling af Degn og Dübeck, hvor førstnævnte forfatter godt kunne have udvist lidt mere akkurate og i øvrigt have brugt sin oprensning til noget mere perspektivrigt. At Dübeck stadigvæk kalder trællene for slaver virker irriterende, når de nu engang altid har heddet trælle i de danske lovbøger. Men det ord er der jo nok ikke så meget smæk i.

Alt i alt en omfangsrig og flot jubilæumsbog, der måske til tider burde have haft et lidt mere vægtigt indhold.

Annette Hoff

Henning Mathiesen, Hertugens Folk. Landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen. Studier, udgivet af Historisk Samsfund for Sønderjylland. Nr. 7, 1992. 178 s. Medlemmer 98 kr., boglade 147 kr.

Det er altid en særlig tilfredsstillelse straks i indledningen, at kunne slå fast, at her er et nyt syn på tingene. Anmelderen kan gøre det, som forfatteren til denne bog har gjort det. I sikker og strengt videnskabelig form fremlægger han resultaterne af sin forskning i landbrugsforholdene i et par sogne på Als fra ca. 1640 til 1770, som tidligere har været skildret i mørke toner, også når det gjaldt bønderne, som på disse kanter hedder bolsmænd. Nu viser det sig, at for alle andre end indersterne, som ikke havde jord, blev 1700-tallet tværtimod en glansperiode, og forholdene var fuldt på højde med de gode egne i kongeriget.

Den hidtidige forskning har ikke været tilstrækkelig social i sin synsvinkel, hedder det. Ser man kun en agrarkrise fra de besiddendes side, vil man overse, at andre i landbruget på samme tid kunne få det bedre. F.eks. kunne ødegårdene give landbrugerne mere disponibel jord. Synspunktet udbygges med en omfattende forskningsoversigt, hvor man dog må undvære henvisninger til en del af den forskning, der også har set landbosamfundet nedefra – i øvrigt også Thorkild Kjærgaard, *Den danske revolution* (1991), som netop i et senere kapitel, hvor der tales om »økologisk« landbrug, havde været værdt at have en henvisning til. Selv om det ikke direkte vedrører Slesvig, havde det tillige været oplagt at nævne Claus Bjørn, *Bonde-herremand-konge* (1981), flere af Lotte Dombrowskys arbejder og den seneste forskning i vider og vedtægter. Her er der sket en del siden Poul Meyer, *Danske Bylag* (1949).

Analysen dækker sognene Ulkebøl og Højrup på Sydals, som regnes for velegnede til sammenligning med kongerigske områder, fordi de, i modsæt-

ning til store dele af Slesvig, en del af tiden var på private hænder, dvs. hertugelige. Indtil 1667 hørte disse områder under de sønderborgske hertuger, derefter kronen og fra omkring midten af det 18. århundrede Augustenborgerne. Den slesvigske lokaladministration, landbrugernes økonomi og endelig de sociale forhold er de store kapiteloverskrifter. Grundlaget er tydeligvis et meget stort arkivalisk materiale, som er dygtigt udnyttet og kombineret med både dansk og tysk forskning. De arkivaliske forhold vedrørende hertugdømmerne hører bestemt ikke til det letteste, og det er faktisk synd, at man ikke enten sammen med forskningsoversigten eller bagi bogen ved bibliografien kan finde en samlet oversigt over de utrykte kilder. Alle oplysninger kan imidlertid findes i de mange noter til hvert eneste kapitel.

Kapitlet om lokaladministrationen er tung læsning, men det er nyttigt for enhver, som vil arbejde med Slesvig i perioden, og der er heldigvis overblik at hente i et skema (s. 30). Det tillægges stor betydning, at man i 1716 fik den effektive tidligere generalpostamtdirektør von Platen som ny guvernør (amtmand). Det betød f.eks., at fæsteprotokoller og hvad der ellers er grundlag for en forsvarlig undersøgelse i dag, blev anlagt. Senere sad augustenborgerne også på guvernørposten m.m., men det skal ikke have gjort den store forskel, da de gennemgående var fornuftige ledere. Det synspunkt underbygges yderligere i det bærende kapitel om landbrugsøkonomien, hvor fæsteforholdene, så godt kilderne nu tillader det, er analyseret efter den klassiske model, som Fridlev Skrubbeltrang anviste, og mange senere har haft gavn af. Undersøgelsen viser unægtelig et pænt resultat for bolsmænd og kådnere (husmænd), hvorimod den voksende inderstegruppe blev trængt. Afgifterne skulle betales, men de holdt sig i ro også i periodens slutning, hvor bondebruget blev forbedret og hoveriet dels var fastsat tidligere end i kongeriget, dels tidligt blev afløst med penge. Læg hertil, at der hverken var voredskab eller stavnsbånd, og at familiefæste og aftægt var i top, samt at bylagene havde noget at skulle have sagt længere end i kongeriget. Al denne humanitet forklares med, at hertugen og hans folk forstod, at godsøkonomien havde det bedst uden udpinning af bønderne.

Selv om der tilbage i 1760'erne kom love til fremme af udskiftning, blev byerne i de undersøgte områder først udskiftet i begyndelsen af 1790'erne, men det skyldtes i modsætning til, hvad Troels Fink har antaget, ikke fattigdom på grund af hårdt hoveri, men blot af bøndernes konservative bylag længe holdt igen, siges det (s. 96).

Der er ingen tvivl om resultaterne i Henning Mathiesens store fæsteundersøgelse, som i øvrigt flere gange sammenlignes med dem, undertegnede nåede frem til for Odsherreds vedkommende (1974), men måske skal man passe på ikke at vende det totale billede helt fra sort til hvidt, som Henning Mathiesen er tilbøjelig til. Det er måske

endnu et spørgsmål, hvor generelt et billede, der kan tegnes ud fra det trods alt begrænsede område.

På et enkelt punkt er undersøgelsen lidt i modstrid med sig selv. I indledningen efterlyses historie set mere nedefra, men i bogen træder ikke én bolsmand, kådner eller inderste frem af de mange tal. Navn har kun guvernører og hertuger! Vel er det økonomisk-historisk videnskab, men et menneskeligt ansigt hist og her, et lille konkret eksempel fra skifter, fæster eller lignende, havde ikke skadet.

Det er eller en vigtig bog, som på gedigen vis er med til at udfylde feltet med de nødvendige regionale nærundersøgelser, som man også i en tid med lyst til de store landbrugssynteser kan have glæde af.

Margit Mogensen

Jens Möller, Godsens och den agrara revolutionen. Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet. Meddelanden från Lunds Universitets geografiska Institutioner 106. Lund University Press. 1989. 153 s.

Som bekendt har Skåne mange mindelser om det østlige Danmark, når det gælder landbruget og landbosamfundet. Storgodserne ligger tæt, og den traditionelle skånske bondegård har stor lighed med den sjællandske. Denne undersøgelse af godset Krageholm (nær Ystad) har da også stor interesse for dansk landbrugshistorie ved at belyse, hvad der skete (kunne ske) i et landbosamfund, der på alle andre områder end det politiske og lovgivningsmæssige område svarede til vore forhold.

Krageholm og dets nabogodser i Skåne gennemløb stort set den samme udvikling i 1800-tallet, som vi kender det i Østdanmark, men det var først og fremmest de sociale konsekvenser, der var forskellige. Her blev der oprettet forpagtergårde, således som også danske økonomer foreslog det i første tredjedel af 1800-tallet, bondegårdene nedlagdes, og det triste kapitel i svensk historie – statarna – udfoldedes i løbet af århundredet. Udviklingen på Krageholm og i denne sektor af svensk landbrug blev ganske enkelt mere »kapitalistisk« end i Danmark, hvilket også illustreres af det udmærkede kapitel om de skånske godsejeres engagement i jernbanebyggeriet i anden halvdel af 1800-tallet.

Der er tale om en koncis og alligevel perspektivrig studie i et emne, der næsten savnes totalt i vor egen forskning, og Jens Möllers undersøgelse kunne i mange henseender tjene som model for tilsvarende danske undersøgelser. Blot så man gerne den proklamerede »agrare revolution« nuanceret. Jens Möller er lige netop inde på, at den falder i to væsensforskellige faser – før og efter den industrielle/videnskabelige revolution. Dampkraftens

indførelse, opkomsten af den rationelle landbrugsvidenskab (først og fremmest jordbrugsøkningen) og etableringen af moderne kredit- og finansinstitutioner med meget mere ændrede afgørende betingelserne for at ændre på landbruget

Claus Bjørn

Olga Pedersen, Aastrup sogn fra udskiftning til andelsbevægelse. 1990. 251 s., ill. 134 kr.

I 1985 udkom Olga Pedersens bog om det vestjyske Aastrup sogn fra 1660 til landboreformerne (anmeldt i FORTID OG NUTID bd XXXIII, hefte 4). Hvad der dengang blev fremført omkring det første bind, gælder stort set også for behandlingen af 1800-tallet. Det er Olga Pedersens styrke både som historiker og skribent, at hun får givet et, man fristes næsten til at sige, sanset indtryk af det fattige vestjyske sogn med dets heder, kær og enge og de magre agre. Tilsvarende evner hun at fremmane en vestjysk bondementalitet, der kommer til udtryk i alle relationer udadtil og opadtil. Det er bogens – bøgernes – force, at de som få andre i deres genre gennem selve læseoplevelsen får formidlet fattigdommen, nøjsomheden og den mentale lukkethed. Det gælder f.eks. det spændende portræt af Jens Rasmussen Baggescgård (side 49 ff og flere andre steder), som man ikke kan forestille sig hørende til andetsteds end her på kanten af mose og kær.

Olga Pedersens mindre stærke side er dispositionen af fremstillingen, der ikke forekommer rigtig gennemarbejdet. Det er heller ikke til at afgøre, hvornår hun afslutter sin fremstilling. Men når man når frem til 1890'erne, så tynder hendes skildring mærkbart ud i næsten alle kapitler. Heller ikke i koblingen til den »store« historie er hun helt sikker. Omtalen af smørtolden (side 62) er misforstået, og fremstillingen af de mere overordnede bestemmelser for bygningsforsikring er uklar. Og Olga Pedersen har ikke et ord om løsebrandforsikringen, der netop i det sydvestlige Jylland tidligt blev udbredt (side 89 f).

En stor gevinst i bogen er de mange citater fra Poul Andersens dagbøger. Han blev en af tidens »søgnkonger« med en stærk position i det lokale samfund og synes – her er Olga Pedersen ikke helt klar i sin fremstilling – at have holdt sognet »til højre«. Fra 1863 førte han udførlige dagbøger, der synes at være en guldgrube til forståelsen af dette fattige almuesamfunds langsomme og modstræbende forandring til noget mere åbent og forandringsvilligt. Omtalen af Poul Andersens kvaler med at få stillet for sig i 1864 er fint iagttaget, og historien får en særlig pointe, når denne gode højremand så søger om at få medaillen for krigsdeltagelse (side 139,147).

Claus Bjørn

Et lille stykke Kulturhistorie. Peder Kroghs erindringer 1827–54. Ved Thyge Krogh. Selskab for Dansk Skolehistorie, 1991. 128 s., 115 kr.

»Når målet for undervisningen skal kunne siges at være nået..., tages nu, især hvad ungdommen angår, meget hensyn til at få eleven bibragt en vis lyst til selv at erhverve sig kundskaber...Når denne lyst, denne interesse er til stede, da først er sand »levende og frugtbar« oplysning fremmet«.

Sådan skrev seminarist Peder Krogh, medens han opholdt sig på Snedsted Seminarium i Thy i årene fra 1845 til 1847. Udgiveren af Peder Kroghs erindringer, olddebarnet Thyge Krogh, har foretaget den kloge disposition af illustrere med udrag fra seminarietidens stilebøger.

Ovenstående citat er interessant fra to vinkler. Det vidner om, at det grundtvigske skolesyn var »trængt igennem« allerede i 1840'erne i Snedsted vel især inspireret af den grundtvigske forstander, L.C. Müller. De grundtvigske tanker var med en ny lærergeneration på vej ind i almueskolen, allerede før Christen Kold rejste sine friskoler. Samtidig er citatet velegnet til at illustrere det afgørende omdrejningspunkt i Peder Kroghs erindringer. Mudsætningsforholdet mellem gammelt og nyt er det bærende tema i de optegnelser, den 71-årige, pensionerede skolelærer i Hjerik i Salling satte sig til at skrive i november 1898, stilet til hans 9 børn. Før sin død i 1901 nåede Peder Krogh at berette om barndom og ungdom, der omspænder årene fra 1827 til 1854.

Peder Krogh betragter 1830'erne og 1840'erne som »gamle dage« og vurderingen er ikke præget af »ak, hvor forandret«. Tværtimod. Han opfatter sig selv som repræsentant for den nye tid og vil med erindringerne pege på de store fremskridt, der har fundet sted i sidste halvdel af århundredet. Peder Kroghs sigte er – som titlen angiver – kulturhistorisk med dels landbrugets dels almueskolens udvikling som de bærende temaer. Samtidig anskueliggør Peder Kroghs livshistorie den nære sammenhæng mellem bondens og landsbylærerens bevidsthed. Som søn af en driftig møller på Mors hørte Peder Krogh til i den mere velbeslåede del af almuen. Fremstillingen rummer stærke erindringsbilleder af barndommens nære sammenhæng mellem leg og arbejde. Skildringen af »gammellivet« på Mors med alsædebrug og omstændelige, meget arbejdskrævende dyrkningsmetoder svarer vel stort set til det billede, vi kender fra de samtidige topografier (f.eks. C. Schade, 1811, og E. Dørup, 1844), men synsvinklen er forfriskende ny og giver erindringerne selvstændig værdi.

Den lille Peder blev hurtigt fascineret af læse- og skrivekunsten. Faderen, der var »meget forfængelig af sine børns formentlige fortrin«, lod Peder læse højt af en tysk grammatik, han tilfældigvis var kommet i besiddelse af. Oprensningen af de man-

ge latinske betegnelser duperede selvsagt husets gæster.

Da han mødte op i almueskolen, først i Vester Jølby, senere i Karby, avancerede han hurtigt til den dygtige ende af klassen. Erindringsbilledet af 1830'ernes almueskole er et værdifuldt skolehistorisk bidrag. Undervisningen var præget af mekanisk indlæring efter den indbyrdes undervisningsmetode, og undervisningsmaterialerne var »usle«. Lærerne var rationalister om en hals, men deres faglige forudsætninger var særdeles beskedne. Men billedet er nuanceret: »Jeg har i det hele stor agtelse for de gamle lærere«, indrømmer Peder Krogh, fordi de trods alt fik en undervisning til at fungere – i Karby var der 60 børn i hver klasse – og fordi de havde menneskelige kvaliteter og skabte respekt omkring deres person.

Opholdet på Snedsted seminarium (1845–47) blev det afgørende løft i Peder Kroghs liv. Portrættet af forstander L.C. Müller er ikke ukritisk; Krogh oplevede ham som noget af et snakkehoved, men ikke desto mindre har han på livstid tiltegnet sig Müllers grundtvigske skolesyn, og i erindringerne beskrivelse af de følgende års lærergerning lyder der adskillige suk over, at han ikke magter at leve op til idealet om en oplivende undervisning, baseret på fortælling.

Såvel den egentlige undervisning som hele livsudførelsen på det lille præstegårdsseminarium træder klart frem i erindringsbilledet. Samtidig er Kroghs livsforløb et tankevækkende eksempel på, hvor kort vejen egentlig har været fra ploven til degnkaldet. Den 16-årige Peder fik i 1843 tilbudt stilling som hjælpelærer ved den lille biskole på Agerø. Skolen hørte sammen med andre biskoler under Karbydeggen, Ole Madsen Schyums, vidtstrakte kald. Som forberedelse overværede han i nogle sommermåneder Vester Jølby-degnens undervisning. På den baggrund kunne han som 18-årig indstille sig til optagelseseksamen til den to-årige seminarieuddannelse.

Det har været læreruddannelse på bondesamfundets præmisser. Peder Kroghs beskrivelse af de følgende års virke først som huslærer og biskolelærer og fra 1854 i et »rigtigt« kald i Gundersted i Himmerland bærer da også præg af, hvordan han både kulturelt og materielt fastholder bondens livsform. Skolens jordlod var en ikke uvæsentlig del af degnens udkomme, og som kirkesanger blev han stærkt integreret i landsbylivets mange facetter.

Det lang stræk af Peder Kroghs degne-liv, fra 1854 i Hvidbjerg på Mors, hvor han stiftede familie, og fra 1864 til 1891 i Hjerik i Salling, ligger uden for erindringerne, men er karakteriseret af udgiveren, især gennem børnenes erindringer, suppleret med vurderinger fra bispe-visitatser.

Ud over dette efterskrift har udgiveren, Thyge Krogh, hjulpet læseren gennem en række forklarende noter.

Udgiveren gør i sit forord opmærksom på, at der

allerede er udgivet skolelærerindringer, der »har ligget og lagret i et århundrede«. Ikke desto mindre må man glæde sig over, at også Peder Kroghs erindringer nu kan indgå som et bidrag til forståelse af den skolehistoriske udvikling i en afgørende brydningstid.

Det er vel hos Peder Kroghs generation af seminarieuddannede lærere fra 1830'erne og 1840'erne, vi skal søge rødderne til den stærke folkelige og demokratiske linie i dansk skoletradition.

Knud Holch Andersen

Tage Kampmann, Skolegang i Hellerup 1924–1936 og cykelvikar i Gentofte 1940–1943 – i skolehistorisk perspektiv. Odense University Studies in History and Social Sciences vol 134. Odense Universitetsforlag 1992. 95 s., ill. 130 kr.

Tage Kampmanns lille bog er mere end bare 95 siders skoleerindringer. For det første er hver side lig med to indholdsrige spalter, og for det andet viser både undertitlen og det forhold, at den er udgivet i serien Odense University Studies in History and Social Sciences, at man kan forvente sig mere end blot skoleerindringer af den. Den er også lokalhistorie, og som sådan går den ind i Gentofte Kommunes markering af 150 års jubilæet.

Undertegnede anmelder er ikke specialist i skolehistorie, men alligevel har jeg med glæde påtaget mig anmelderrollen, fordi jeg gennem de sidste 30 år har været gymnasielærer i Hellerup, og fordi jeg gennem udvalgsarbejde i Undervisningsministeriet har lært at sætte pris på Tage Kampmanns meget store indsigt i skoleforhold på alle trin. Mine store forventninger til bogen er absolut ikke blevet skuffet.

Forfatterens skoleforløb bestod af to år i en privat underskole, tre plus fire år i Maglegårdsskolen, som er kommunal, og endelig tre år i gymnasiet på det ligeledes kommunale Øregård Gymnasium. Bogens struktur er i hovedsagen bygget op omkring denne kronologi, der så afsluttes med cykelvikarårene 1940–43. Herved bliver side 83–85 den unge lærers sammenligning med skoleårene i det samme miljø, som han selv havde gået i skole i, og sammen med bogens første halvdel en indramning af gymnasieårene (seminarieårene er ikke behandlet i denne bog). Og det er denne ramme, der er det væsentlige i bogen, som det er det i Kampmanns livsgerning, der gennem rektoratet på Hellerup Seminarium og som undervisningsinspektør for seminarierne, har været i og for folkeskolen – gymnasiet er kun en parentes. Men det er en parentes, der på godt og ondt alligevel havde betydning for hele skoleforløbet, og dette er et gennemgående tema i næsten alle bogens afsnit. Allerede ved indmeldelsen i første klasse var spørgsmålet, hvordan det bedst førte frem til studentereksamen; var sko-

len god nok til det? Ved valget af mellemskole dominerede det igen i forældrenes overvejelser – men Tage satte sin vilje igennem og blev i Maglegårdsskolen hos de kendte lærere og kammerater.

Hvis jeg ikke selv kendte de kraftige efterdønninger af den i Gentofte så udtalte modsætning mellem folkeskolen og det akademiske gymnasium, ville jeg (og mange andre) nok mene, at beskrivelsen af de to lærere i fysik og matematik på Øregård Gymnasium måtte være overdrevet af Tage Kampmann. Han gør tydeligt rede for, at andre gymnasielærere var anderledes, og han gør rede for forskellige forsonende forhold, men tilbage står, at der fandt en helt utilgivelig frasortering af elever sted i den matematiske klasse, og det var oven i den sortering, som mellemskolen allerede havde bevirket! Selv om dette af forfatteren ikke gøres til hovedårsagen til det ret negative syn på gymnasiet, så er det dog en sort plet på skolesystemet. Fremstillingen bygger i behandlingen af dette emne overvejende på erindringer, der er søgt verificeret ved samtaler med rektor mange år senere. Mere udførlige studier især af de sociale forhold, der ganske kort berøres side 58–59, kan måske føre til nye forklaringer, men det ville sprænge bogen.

Tage Kampmann er sig bevidst, at erindringsformen gør historieskrivningens objektivitet mindre. Men i sin vurdering af de første skoleår bruger han sin søsters korrektioner (s. 14) – hendes opfattelse burde måske have været med flere steder. Og hendes videre skoleforløb burde vel også ind i billedet. Fik hun mon de samme uddannelseschancer som sin bror? Også forfatteren Sonja Hauberg, som var Tage Kampmanns klassekammerat i 6 år, er kun lige med i indledningen og bliver udpeget på billedet side 49. Læseren får vakt sin nysgerrighed, men desværre kommer der ikke mere. Der er også her et metodisk problem med, hvor grænserne i bogen går mellem erindringer og tilbageslutning fra senere erhvervet generel viden. Forfatteren er naturligvis i sin gode ret til at lægge vægten efter eget valg, og her er valget faldet ud til fordel for den ubetinget store viden om skolens generelle forhold. Han indrømmer, at han ikke var slittig nok, og at han kedede sig bravt i skolen. Hvor mon han lærte alt det, som han vitterligt kan?

Nogle småting: Hvorfor kaldes Busses skole infirior (s. 11). Den fungerer den dag i dag. Hvorfor er omtalen af skolepengene (s. 39) så upræcis? Hvad kostede det i en embedsfamilie f.eks. sammenlignet med avishold? Det frygtede og forhadte spanskør var efter Tage Kampmanns erindring en meget sjælden straffeform. Det må have varieret meget fra skole til skole. Andre steder brugte selv dygtige og besindige lærere det ganske jævnlige. Var det socialt uacceptabelt i Gentofte, eller var man nået pædagogisk længere?

Bogen er værdifuld, fordi den giver god besked om de generelle skoleforhold og om de særlige forhold i Gentofte Kommune. Der er også gode afsnit om lærebøgerne, om de pædagogiske meto-

der såvel de gode som de mindre gode, om livet i skolegården, om det manglende forældresamarbejde og om meget andet. Bogen er skrevet læsevenligt, og den egner sig til at blive læst sammen med andre erindringer, der ikke kender det generelle så godt, eller af forfattere, der vil forsøge sig med egne skoletidserindringer.

Niels Andersen

Henrik Becker-Christensen, Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920–1932, bd. 1–2. Institut for Grænseregionsforskning. 1991. 664 s., ill.

Henrik Becker-Christensen afgrænser i bogtitlen den periode, hvor han behandler det tyske mindretals historie, fra genforeningen i 1920, hvor pastor Johannes Schmidt blev det tyske mindretals ubestridte leder, til han i 1932 på grund af nazismens fremtrængning i mindretallet begyndte at vakle som leder. I sin bogtekst afgrænser han perioden til at strække sig fra 1918 til 1933, dvs. Weimarrepublikkens levetid. Formentlig er afgrænsningen 1920–32 valgt, fordi Johannes Schmidt går som en rød tråd gennem begge bøger. Schmidt afspejler det tyske mindretals udvikling i de år.

I bd. 1 behandler Henrik Becker-Christensen genforeningsprocessen 1918–20 og genforeningens følger i 1920'erne: en omfattende indvandring fra det øvrige Danmark og en stor udvandring af tyske embedsmænd fra Nordslesvig tilbage til Tyskland. Dette kunne med fordel være behandlet i oversigtsform, da det jo er de hjemmetyskere, der blev tilbage i Nordslesvig efter 1920, der udgjorde det tyske mindretal. Det var også deres holdninger til det tyske, der prægede mindretalsarbejdet frem til 1933.

Det kan undre, at man skal 100 sider ind i bogen (bd. 1, side 99–103), før Henrik Becker-Christensen gør sig overvejelser over, hvad et nationalt mindretal og et sindelagsmindretal er for noget. Han kommer her ind på de flydende grænser for tilhørsforholdet til det tyske mindretal. Han skelner mellem på den ene side den faste stok af bedvidste hjemmetyskere, som var medlem af mindretallets foreninger og organisationer, som holdt en af dets aviser og som stemte på Slesvigsk Parti, og på den anden side de tysksindede socialdemokrater, de missionske tyske, de blakkede og de passive tysksindede.

Det ville have været mere logisk, om Henrik Becker-Christensen var begyndt med disse overvejelser. Det er vigtigt fra starten at få slået fast, at der udover det skarpe dansk-tyske skel også var en flydende grænse til det tyske. Det er disse tyske, som befandt sig i udkanten af det tyske mindretal, som mindretallet i 1920'erne og under 1930'ernes krise søgte at mobilisere til fordel for det tyske. Det skete dog uden større held. Det ses af, at ca. 15% i

1926 stemte på Slesvigsk Parti, mens det i 1939 forsat kun var 15,9%.

I øvrigt behandler Henrik Becker-Christensen de forskellige grupper inden for det tyske mindretal – den faste stok, de tysksindede socialdemokrater, de passive, de blakkede og de missionske – udtømmende og godt.

Det er vel i dag næppe tilfældigt, at de hjemmetyskere, der er medlem af de tyske frimenheder på landet i Nordslesvig, stadig holder sig på afstand af det øvrige tyske mindretalsliv, som Bund deutscher Nordschleswiger (BdN) er politisk og kulturel hovedforening for.

Henrik Becker-Christensen skriver også om hjemmetyskernes sønderjysk-kulturelle rod, og definerer en hjemmetysker som en, der snakker sønderjysk og i sit væsen er sønderjysk, men som kulturelt set er tysk. Det tyske sprog var således det hellige sprog og skrift- og kultursproget for hjemmetyskerne.

Dette fik den danske skribent Anders Lebeck til præcist at karakterisere hjemmetyskheden som »en mærkelig overgangsform, som var løsnet fra det danske folk, uden at være gået op i nabofolket« (bd.1, side 84). Denne forklaring passer fint til Henrik Becker-Christensens forståelse af det tyske mindretals særegne karakter. Det er dog ikke et synspunkt, Becker-Christensen tager eksplicit stilling til.

Han tager heller ikke stilling til, hvorvidt begrebet »Zweistromigkeit«, dvs. kulturel tvestrengethed, i perioden fra 1920 til 1933 var en del af det tyske mindretals selvforståelse. Han nævner kun i forbindelse med Slesvigsk Parti i 1932, at partiet slog på, at det var slesvigsk trods det, at folk i mindretallet var tysk-kulturelle. Dette kalder han at »afsværge den tyske rod« (bd.1, side 194). I al fald dækker begrebet tvestrengethed godt Lebecks karakteristisk af hjemmetyskhed.

I dag betragter hjemmetyskerne tvestrengetheden som en vigtig del af deres identitet. Den er så vigtig, at det tyske mindretals eksistens i dag afhænger af, hvorvidt det lykkes at knytte det tvestrengede hjemmetyske til mindretallets politiske og kulturelle målsætning. Det mener det tyske mindretals leder Günter Weiting, og det mente Johannes Schmidt i 1920'erne.

Becker-Christensen behandler desuden opbygningen af det tyske politiske arbejde, skole-, kirke-, kultur- og ungdomsarbejdet efter 1920, og han behandler pressens rolle. Han antyder, at det tyske mindretalsarbejde opbyggedes, samtidig med at Johannes Schmidt opbyggede sin indflydelsesrige stilling som mindretallets leder. Den beholdt han, så længe politikerne i Slesvig-Holsten og regeringen i Berlin støttede ham.

Det var dog ikke altid lige nemt for Johannes Schmidt at balancere mellem Slesvig-Holsten og Berlin, da de toneangivende kræfter i Slesvig-Holsten ofte stod i et modsætningsforhold til Berlin. Så længe Schmidt kunne balancere mellem Slesvig-

Holsten og Berlin, havde han politikernes og myndighedernes støtte i Tyskland; og så længe han magtede at balancere mellem de forskellige interesser i det tyske mindretal, havde han også mindretallets tillid. Det var denne evne til at flytte sig, som vinden blæste, der gjorde, at Schmidt stod så stærkt i mindretallet. Der mangler dog en klar sammenfatning af disse sammenhænge i bd. 1, hvor Johannes Schmidt er det faste omdrejningspunkt.

I bd. 2 er det det tyske grænserevisionskrav, der udgør den røde tråd. Det tyske mindretal med Johannes Schmidt i spidsen gjorde, hvad det kunne for at undgå, at Danmark og Nordslesvig groede sammen. Alt det, Schmidt og mindretallet foretog sig, var underlagt det tyske grænserevisionskrav. Det gjaldt også opbygningen af mindretallets organisationer, institutioner og pressen efter 1920, som skulle holde mindretallet intakt i ventetiden, indtil større eller mindre dele af Nordslesvig blev genforenet med Tyskland.

Johannes Schmidts grundtanke var, at jo dårligere det gik Nordslesvig, desto større var det tyske mindretals chancer for at komme tilbage til Tyskland. Derfor krævede Schmidt Nordslesvig administrativt skilt fra Danmark, derfor gik mindretallet ind i jordkampen, samarbejdede med Selvstyrebevægelsen og Landbrugernes Sammenslutning og skabte Lei-bevægelsen.

Det viser, at det tyske mindretal allerede i 1920'erne tænkte udemokratisk. Det bundede i en dyb mistillid til den danske stat, som kom af en stærk utilfredshed i mindretallet med, at grænsen overhovedet blev flyttet i 1920. Dertil var »up ewig engedeelt«-princippet for dybt rodfæstet i tysk bevidsthed.

Det lykkedes dog ikke det tyske mindretal at udnytte utilfredsheden i det sønderjyske landbrug til egen fordel. Dets store grænsepolitiske fremstød fra 1926 til 1928 løb derfor ud i sandet. Det betød, at årene fra 1928 til 1933 blev et dødvande for mindretallet, hvad spørgsmålet om en flytning af grænsen angik. I stedet lagdes de tre tyske mindretalsaviser sammen til en, man fik udbygget det tyske mindretals skolevæsen, og rystedes af en voldsom kirkestrid i 1931. Desuden begyndte nazismen omkring 1933 at slå store revner i mindretallet, som nazificeredes i 1930'erne. Da var pastor Schmidt blevet kørt ud på et sidespor. Han var en opportunist, som »ikke på forhånd ville udelukke nogen virkemidler, når blot de fremmede målet« (bd. 2, side 281).

Henrik Becker-Christensen har en forkærlighed for detaljen. Han behandler sit materiale meget kildenært. De mange detaljer og kildediskussioner gør imidlertid bøgerne tunge at læse. De ville have vundet meget ved at blive strammet op. Der står utroligt meget på de næsten 700 sider tysk mindretalshistorie. For læseren kan det være svært at skaffe sig et overblik. Det ville have været lykkeligt, om Becker-Christensen havde afsluttet sit værk

med en konklusion som i synteseform sammenfattede hans mange resultater. Den tyske sammenfatning er kun et tilløb hertil.

Nils Vollertsen

Henrik Stevnsborg, Politiet 1938–47. Bekæmpelsen af spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed. Gads Forlag 1992. 568 s., ill., 348 kr.

Henrik Stevnsborgs disputats er blevet genstand for megen offentlig debat, fordi den er blevet opfattet som en art endelig dom over politiets rolle under besættelsen. Imidlertid har det været Stevnsborgs ambition at skrive politihistorie mere end at skrive besættelseshistorie, og som det fremgår af titlen, rækker fremstillingen kronologisk ud over besættelsestiden, mens den på den anden side begrænser sig til en del af politiets arbejde.

Det er dog ikke nogen tilfældig del. Spionage, sabotage og nedbrydende virksomhed dækker det område, for hvilket der fra 1940 til 1943 eksisterede en særlig ordning af politiarbejdet, fordi disse forbrydelser angik den tyske besættelsesmagts interesser. Arbejdet med sådanne sager samledes i Statsadvokaturen for Særlige Anliggender, der forenede funktionerne som politi og anklagemyndighed.

Da besættelsestiden således alligevel kommer til at stå i fokus, er det et spørgsmål, om det er et heldigt valg at starte med Rigspolitiets oprettelse i 1938 og at gå helt frem til 1947, hvor det, som Stevnsborg kalder fredspolitifunktionen, d.v.s. arbejdet for sikring af rigets ydre fred, decentraliseredes oven på besættelsestidens centralisering.

De »forbrydelser«, der er genstand for Stevnsborgs undersøgelse, skifter jo fuldstændig karakter i det øjeblik, da politiarbejdet ikke længere sigter mod at afsløre fremmede magters agenter, men tværtimod udføres i en fremmed magts interesse – oven i købet den magt, der har besat landet og i den almindelige bevidsthed fremstår som fjenden. Så er der ikke længere tale om almindeligt politiarbejde, men om en politisk pris, som betales for at bevare mest muligt af den skinsuverænitet, der kunne beskæres Danmark i kraft af den førte forhandlingspolitik.

Set i dette lys har redegørelsen for perioden fra 1938 til 1940 sådan set kun interesse som baggrund for at forstå forudsætningerne for politiarbejdet under besættelsen, mens behandlingen af perioden fra 1943 til 1947 opleves som helt irrelevant. Sådan ser Stevnsborg imidlertid næppe selv på det, i og med at han bruger omkring halvdelen af bogens sider på at behandle »før« og »efter«.

Fremstillingen er delt i fire kronologiske hovedafsnit: Tiden indtil 1938 samt perioderne 1938–40, 1940–43 og 1943–47. Hvert af disse afsnit er igen

delt i fire kapitler om henholdsvis retsgrundlag, organisation, beføjelser og praksis. Det vil heraf være antydnet, at Stevnsborg lægger megen vægt på at skildre de formelle rammer for arbejdet, mens nærværende anmelder ville have fundet det mere interessant at høre noget mere om praksis. De juridiske og bureaukratiske detaljer kan nok være nyttige som baggrund, men i sig selv påkalder de sig ikke den store interesse.

Hvor helhjertet og hvor effektivt var samarbejdet på det politimæssige område? Det må blive de helt fundamentale spørgsmål i relation til besættelsestiden, og netop på dette punkt svigter Stevnsborgs undersøgelse.

Stevnsborg har foretaget en gennemgang af statsadvokatens sager om spionage, sabotage og undergravende virksomhed for de to første besættelsesmåneder i 1940. På baggrund heraf karakteriserer han statsadvokaturen som »på én gang Værnemagtens Abwehrpolizei ... og regeringen Staunings særlige politi, skabt til at overvåge og retsforfølge borgere, som ... forbrød sig mod Det officielle Danmarks samarbejdspolitik« (s. 409). Oprindelig var det Stevnsborgs tanke at foretage en sammenligning med sagerne fra de sidste tre måneder op til politisamarbejds officielle ophør i forbindelse med begivenhederne den 29. august 1943. Gennemgangen af sagerne fra denne sidste tremåneders periode afstår han imidlertid fra, da han ved gennemgang af 27 sabotagesager fra en enkelt politikreds, nemlig Århus, fra den nævnte periode er nået til den konklusion, at politiets efterforskning ikke længere var seriøs, og at der heller ikke længere var vilje i befolkningen til at bistå politiet. Den konklusion virker mildt sagt ikke velunderbygget, og bedre bliver det ikke af, at Stevnsborg i bogens epilog strammer den op til, at der fandt et holdningsskifte sted i politiet allerede omkring november/december 1942 i kølvandet på dannelsen af regeringen Scavenius. At politiet så tidligt skulle være »gået fra samarbejde til modarbejde« (s. 522), har Stevnsborg ikke med sin undersøgelse givet grundlag for at tro.

Under alle omstændigheder virker det ikke som en god idé at sammenligne de første besættelsesmåneder, da der endnu ikke fandtes nogen modstandsbevægelse at bekæmpe, med en så sen fase, at man med rette eller urette kan formode, at politifolkenes iver i tjenesten var aftaget. Det ville have været ulige mere interessant at høre noget om det praktiske politiarbejde i årene 1941 og 1942, på et tidspunkt, hvor modstanden endnu var svag, hvor Tyskland endnu så ud til at kunne sejre, og hvor befolkningens loyalitet over for forhandlingspolitikken endnu var nogenlunde intakt. Men her er der ikke meget nyt at hente hos Stevnsborg. Fra disse år omtaler han stort set kun interneringen af de ledende kommunister i 1941 og den allerede velkendte optrævelse af den engelske faldskærmsorganisation SOE's første agentnet i 1942.

Stevnsborg er blevet meget udskældt for sin be-

handling af kommunistinterneringen. Men hvad den angår, synes jeg nu, han siger det væsentlige, nemlig at der fra tysk side ikke blev stillet krav om internering af nogle bestemte, navngivne personer, men af bestemte typer af personer, sådan at det var op til Københavns politis afdeling D at afgøre, hvem der skulle betragtes som »ledende kommunist« og dermed anholdes. Det danske politis – og bag dem politikernes – ansvar er således ikke stukket under stolen. Jeg synes måske snarere, Stevnsborg går for vidt, når han hævder, at man fra dansk side håndterede kommunistinterneringen »som et spørgsmål om højforræderi, ikke om landsforræderi« (s. 321), fordi man udvalgte de internerede efter deres politiske og organisatoriske betydning og ikke efter, om de potentielt var farlige for besættelsesmagten som spioner, sabotører eller lignende. At der skulle være tale om *politisk* forfølgelse fra *danske* myndigheders side, er vel dybest set, hvad Stevnsborgs kritikere gerne har villet høre. Men p.g.a. hans juridisk prægede sprogbrug har de ikke opdaget, at han faktisk siger det. Men oprigtig talt: Når man fra dansk side er gået ind på at sætte DKP ud af spillet, på tysk forlangende og også for at redde sin egen forhandlingspolitik, hvilke andre kriterier skulle man da kunne gå frem efter? Man kan jo ikke se på folk, om de muligvis senere vil udvikle sig til sabotører.

Det er overraskende, at Stevnsborg kun lige strejfer retssagen mod historikeren Vilh. la Cour i 1942 (s. 334). Den truede ellers med at indføre en helt ny praksis, fordi tyske myndigheder i irritation over la Cours nationale foredragsvirksomhed lod krigsretten gribe direkte ind, selv om sager om undergravende virksomhed hidtil havde været henregnet til den danske jurisdiktions område. I det hele taget kunne Stevnsborg nok have fået noget ud af at interessere sig mere for den nationale agitation, der udførtes af folk som la Cour og Dansk Samlings leder Arne Sørensen. Her kunne han i det mindste have fundet belæg for, at politiarbejdet langt tidligere end den 29. august 1943 udførtes delvis på skrømt med det formål at stille de tyske myndigheder tilfreds.

Spørgsmålet er så, om politiet har bekæmpet nogle grupper – f.eks. kommunisterne – med større nidkærhed end andre, eller om man har efterforsket nogle typer af sager – f.eks. sabotagerne – mere seriøst end de »blødere« sager om agitation, der ikke i samme grad berørte Værnemagtens interesser og dermed heller ikke udgjorde den samme trussel imod forhandlingspolitikken. En sådan nuancering af problemstillingen ville have gavnet Stevnsborgs undersøgelse.

Stevnsborg anfører i sin epilog, at man i Danmark i kraft af det samarbejde, der ydedes i forhold til tyskerne, undgik den centralisering, militarisering og nazificering af politiet, som man så i andre tyskbesatte lande. Politiets kritikere vil sige, at man opnåede et værn imod, at udviklingen gik *lige så langt*, men ikke imod den principielle under-

gravning af retssamfundet, der endda på denne måde kom umærkeligt snigende. Men det var netop forhandlingspolitikens dilemma, og Stevnsborg har ret i, at en løsrøvet kritik af *politiets* holdning under besættelsen implicerer et krav om, at korpset skulle have ført sin egen politik på tværs af den, som regeringen og Rigsdagen havde fastlagt.

Til sidst en hilsen til forlaget: Det er virkelig under lavmålet at udsende en bog som denne uden et personregister.

Henrik Lundbak

Dorthe Petersen, Thue og hans tid – skæbner, oplevelser og hverdag under Danmarks besættelse 1940–1945. Esbjerg Byhistoriske Arkiv 1992. 138 s., ill. 148 kr.

I begyndelsen af 1945 sad bogens forfatter, Dorthe Petersen, født Jensen, i Sankt Lukas Stiftelsens dagligstue og strikkede hvide sokker til sin forlovede, Anfred, som hun skulle have været gift med den 30. december 1944. Indvendig i sokkernes hæle broderede hun beskeden »kærlig hilsen fra Dorthe«. Anfred var nemlig blevet taget af Gestapo for meddelagtighed i en våbensending og indsat i Frøslevlejren sammen med Dorthes far, der var blevet taget som gidsel, da Gestapo ikke kunne finde den eftersøgte Thue, Dorthes bror. Dorthe arbejdede som barneplejelev på Stiftelsen, hvortil hun var ankommet i juledagene 1944 under det påtagede navn Else Hansen. Hun var eftersøgt af Gestapo, fordi hun bl.a. havde huset sabotøren Helge, en af Thues venner.

Dramatik skorter det ikke på i Dorthe Petersens glimrende bog om besættelsen, der, som titlen antyder, både er biografi og miljøskildring. Det er ganske vist broderen, Thue, der står i centrum for beretningen, men – og det er bogens styrke – forfatteren fremhæver også de mindre synlige modstandsfolks ofte undervurderede eller helt oversete indsats, uden hvilken de aktive sabotører næppe havde kunnet fungere.

Thue satte som så mange andre unge livet til i kampen mod de tyske besættelse. Kun 22 år gammel blev han få måneder før befrielsen henrettet ved skydning i Ryvangen. Oplevelsen var så traumatisk for Thues nærmeste, at de i årtier næsten ikke talte med hinanden om den. Opvoksede børn og børnebørns mange spørgsmål om morbror Thues skæbne gjorde det imidlertid stadig mere påtrængende for forfatteren at bearbejde fortiden ved at skrive om den, men først da hun som pensionist deltog i et kursus i erindringsskrivning på Byhistorisk Arkiv i Esbjerg fik hun noget fra hånden.

Thue voksede op i Bramming i Vestjylland i et religiøst funktionærhjem (faderen var amtsvejassistent) som ene dreng blandt otte søstre. Han var

ivrig KFUM-spejder i drengårene, og i 1934 startede han i l. mellem på Ribe katedralskole, hvorfra han blev student i 1941. Studierne blev fortsat samme år i København, hvor han læste til ingeniør, og her deltog han formentlig i efterårets betydningsfulde studenterdemonstration mod den danske tilslutning til Antikominternpagten. Thue aftjente sin værnepligt i Ringe fra juli 1943, og her var han involveret i kampene mod de tyske tropper, der den 29. august 1943 om morgenen angreb og afvæbnede de danske soldater, som efterfølgende blev interneret. Han blev hjemsendt i oktober, men boede det næste halve år i Kolding, hvor han som led i sin uddannelse var i værkstedspraksis. I marts 1944 vendte Thue tilbage til Bramming (værkstedspraksisen fortsattes i Ribe), og han kom hurtigt ind i det lokale modstandsarbejde, som flere af hans gamle venner allerede var med i. Den 3. juni 1944 dannede han sammen med fire andre unge Bramming-gruppen, som blev underlagt byledelsen i Esbjerg. Gruppen saboterede en række jernbanemål i løbet af efteråret, og som en biopgave varctog den tillige spionageopgaver for den polsk-engelske efterretningstjeneste langs den jyske vestkyst. Gestapo strammede gradvist nettet om gruppens medlemmer, og Thue og venen Helge arresteredes på Kolding Banegård den 22. februar 1945. De blev begge dødsdømt og henrettet; de øvrige fra Bramming-gruppen undgik heller ikke Gestapo, men overlevede alle krigen.

Dorthe Petersen er en engageret fortæller, og når hun lukker op for sluserne, bliver fortiden levende, og et spændende persongalleri lige fra pastor Kroager og »Jenny Holm« til »den lille polak« og »bryggeren fra Essen« træder frem for læseren. Dorthe Petersen skildrer også – ulig de fleste besættelsestidsforfattere – de almindelige mennesker, modstandsfolkene koner, familie, venner og deres situation under besættelsen. Det gør hun dels ud fra egne erfaringer og dels ud fra de mange interviews, hun har foretaget som forarbejde til bogen. Hertil kommer kildestudier i primært Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940–1945 i Esbjerg.

Enkelte gange halter det en anelse med dokumentationen. Eksempelvis når forfatteren i omtalen af en fangetransport til Staldgården i Kolding nævner, at Gestapo her måtte betale for at få porten åbnet. Læseren får ikke at vide, hvor oplysningen stammer fra, og den forekommer heller ikke sandsynlig i betragtning af, at Staldgården, som i øvrigt tidligere omtalt i bogen, var Gestapos regionale hovedkvarter.

Denne og nogle andre skønhedspletter overskygger ikke bogens mange kvaliteter, og anmelderen håber og tror, at dette fine stykke lokalhistorie (som bogen også er) vil få en velfortjent plads på mange bogreoler – også uden for det vestjyske.

Claus Øgendahl

Nina Fabricius, Vestjyske småbyer i udvikling eller afvikling? Skovlund, Gårde og Strellev. Ølgod Museum, 1991. 105 s., ill.

Bogen er resultatet af en etnologisk undersøgelse i tre udvalgte småbyer på Ølgodeggen. Tre lokalsamfund, som man på forhånd vidste havde udviklet sig forskelligt trods fælles rødder i den vestjyske kultur. Udgangspunktet var at undersøge de pågældende lokaliteter i tidsrummet fra 1950 til 1990 med et bagud rettet perspektiv for at belyse, hvorfor udviklingen var forskellig, eller om der alligevel var fælles træk? Desuden var det tanken at tilvejebringe et redskab, som egnens beboere, institutioner, foreninger, politikere, planlæggere og andre interesseparter kunne bruge i debatten om småbyerne, lokalsamfundet og dets problemer.

Etnologens intentioner er at se på den enkelte by i relation til egnen og i forhold til øvrige byer før og nu bl.a. ud fra en grundlæggende idé om, »at byerne og deres nærmeste omegn har hver sit særpræg på trods af tilsyneladende ensartethed« og om, at der derfor »bag dette gemmer sig særlige, lokalt betingede træk, der gør, at den ene by udvikler nye træk og klarer sig godt både økonomisk og med hensyn til fælles aktiviteter, mens den anden trues med affolkning eller opløsning af det lokale fællesliv«.

I bogens indledende afsnit om »Den fælles baggrund for de nye vestjyske byer«, opridses de seneste 120 års udvikling i Vestjylland. Med anlæggelsen af jernbanen, Eshjerg Havn og hedeopdyrkingen lagdes grunden til forandringen i det store uvejssomme hedeland med spredt bebyggelse – grundlaget for det moderne samfund, som efterhånden voksede frem i form af bl.a. nye småbyer, og som de tre udvalgte – Skovlund, Gårde og Strellev – er eksempler på.

Trods forskellighed i udvikling er de tre byer fast forankret i en fælles vestjysk kultur med rødder dybt i den vestjyske bondekultur og væremåde. Her peges bl.a. på vestjydernes usnobbede omgangstone, de mindre sociale forskelle i forhold til f.eks. mere velhavende egne i Østjylland og på øerne samt ringe afhængighed af egnens relativt få og små godsejere. Endelig gøres gældende, at de fleste byer i det tidligere spredt bebyggede landskab er nyere i forhold til Østdanmarks bondebyer med en lang og kontinuerlig landsbytradition.

Skovlund er den største og mest homogene af byerne. Den ligger på den frugtbare Varde Bakkeø, og betegnes som en hedeponerby med »gå-på-mod«. Byen blev grundlagt på bar mark i 1880'erne, hvor jorden, i takt med hedens opdyrking, blev udstykket til ensartede gårdstørrelser på hver ca. 50 tønder land. I byen etableredes bøndernes andelsforetagener, butikker, institutioner og forskellig håndværk. På Skovlundeggen herskede et meget stærkt sammenhold mellem beboerne, en særlig ånd og evne til at handle i fælles-

skab. Og så havde byen ambitioner om at være en »rigtig« by. Fra 1920 til 1970 opnåede den at blive stationsby på Varde-Grindstedbanen, dog uden egentlig større betydning for byens erhvervsliv. I 1960 havde Skovlund 412 beboere. Som følge af udviklingen i landbruget var byen i tilbagegang, hvorfor man besluttede at kæmpe for at trække industri til området, hvilket også lykkedes i 1968. Det bevirkede, at området tilførtes arbejdspladser, og det gav grundlag for vækst. Ved forudseenhed og aktivt engagement i lokalsamfundets udvikling var Skovlund-beboerne således med til at vende udviklingen i en positiv retning. Det foregik i et frugtbart samspil mellem den nye fabriksejer og lokalsamfundet.

Gårde er den helt lille stationsby, der opstod som trinbræt i 1875, men aldrig fik et særligt stort handelsopland. I modsætning til Skovlund og Strellev, der tidligere var udprægede landbrugsområder, var sognet præget af en anden social struktur. Den var domineret af mindre landbrug – husmandsbrug på 4–5 tønder land udstykket omkring et teglværk anlagt 1890 – og en arbejderbefolkning, rekrutteret fra husmandsstederne og byens småhuse. I 1922 kom der ganske vist en »rigtig« station efterfulgt af et beskedent opsving i handel, håndværk, andelsforetagener og tilflytning af pensionerede gårdejere, som byggede huse i byen. Men trods tilvækst og »byambitioner« var Gårdes indbyggertal i 1960 kun på 210, og byen forblev indeklemmet mellem to andre byer med større tiltrækning.

Strellev er den mindste og yngste af de tre byer, udadtil regnet for lidt af et isoleret samfund, men en velstående bondeby uden »byambitioner« i en selvstændig sognekommune med lang bondetradition og relativt ligestillede landbrug på hver 30–45 tønder land. Byen rummer primært sognets fælles andelsforetagener og institutioner samt nødvendig handel, håndværk og andre servicefunktioner. Efter krigen har byen oplevet en tilbagegang på flere af de tidligere funktionsområder.

I vurderingen af de tre landsbysamfunds forudsætninger for fællesskab inddrages også de politiske strømninger og især de åndelige og religiøse bevægelser, som nåede egnen i 1800-tallets sidste halvdel. Befolkningen spaltedes i to fløje – den grundtvigianske og den indremissionske.

Trods den religiøse opdeling og politiske forskelle eksisterede der på tværs af disse forhold et sammenhold i Skovlund. De to grupper var socialt ligestillede og tilhørte samme kultur. De kunne f.eks. enes om at opstille fælles kandidater til sognerådet og derved undgå opsplitting. Sammenhold og stærk kollektiv bevidsthed blev derfor afgørende faktorer for lokalsamfundets senere udvikling og eksistens. Dette fælles fodslag savnes i Gårdes mere socialt opdelt samfund, hvis foreningsliv var delt i indremission, grundtvigianere og socialdemokrater.

I den mere velstående, selvstændige sognekom-

munc Strellev, med en homogen, overvejende grundtvigiansk bondebefolkning, skulle man f.eks. ikke konkurrere med andre om pladserne i sognerådet. Man prioriterede også fælleslivet frem for byfunktionerne. I sognet havde der ikke tidligere været brug for i fællesskab at hævde sig udadtil; her havde man stort set nok i sig selv. Strellev vågnede derfor sent op til kamp for lokalsamfundets overlevelse – da det var hårdt truet.

De tre forskellige lokalsamfundets kultur og individuelle ånd – med tydelige rødder i 1800-tallets politiske og åndelige bevægelser – har i følge forfatteren haft væsentlig betydning for måden, hvorpå byerne og områderne har klaret den forandring, som landbrugets industrialisering og øvrige centralisering på samfundsområdet har medført i de seneste tre årtier. Det gælder også »evnen og viljen til sammenhold, og til at tage fælles initiativer«. Faktorer, der er nøje sammenhængende med lokalsamfundets økonomiske, sociale og kulturelle forhold. Og som en vigtig faktor på laveste græsrodsniveau fremhæves, at det største og væsentligste energipotential trods alt ligger hos lokalsamfundets egne beboere.

Bogen følger nye og spændende synsvinkler til de seneste års studier i danske lokalsamfund. Det drejer sig om småsamfund, hvoraf langt flertallet har svært ved at leve op til de krav, nutidens udvikling og planlæggere stiller. Vel primært fordi planlægning så godt som aldrig tager sit udgangspunkt i lokalsamfundets egne forudsætninger og præmisser.

Selv om undersøgelsen ikke kommer bag om alle de udvalgte byers mange problemer, så synliggøres her, via etnologisk metode, nogle væsentlige sider af lokalsamfundet, ligesom der gives nogle kvalificerede bud på byernes udvikling og status. Men når der indledningsvis peges på, at man har ønsket »at se på den enkelte by i forhold til egnen som helhed og at undersøge dens forhold til de øvrige små og større byer både før og nu«, mener jeg, at undersøgelsen kun svagt opfylder nævnte hensigt. Her savnes et – blot nødtørftigt – statistisk materiale til sammenligning af nogle sociale, økonomiske og demografiske forhold. På baggrund heraf kunne man måske netop foretage komparativ sammenligning og koble mikro- og makroniveauet for at afdække materialet nye aspekter.

Bogen udgør et grundigt studie i de små samfunds dagsaktuelle forhold. Med de mange illustrationer, heriblandt Peter Dragsbos meget pædagogiske oversigtstegninger af byerne, indfanges nogle gode iagttagelser fra lokalsamfundets dagligdag. Men desværre er billedgengivelsen i de fleste tilfælde blevet flad og kontrastløs i trykningen, hvilket er ret ærgerligt.

Gunnar Solvang

Finn Andersen, *Selv dødsboer fortæller. Skifterets-sager og deres brug*. 31 s., ill. Ole Degn, *Alle skrives i mandtal. Folketællinger og deres brug*. 31 s., ill. N.H. Frandsen, *Foreningshistorie og rets-betjentarkiver*. 32 s., ill. Margit Mogensen og Erik Nørr, *Menighedsrådene og deres arkiver*. 41 s., ill. Arne Møller Pedersen, *Brand, vand, mug og grimme dyr*. 30 s., ill. Jørgen Nybo Rasmussen, *Kort – om kort og tegninger*. 23 s., ill. Sigurd Rambusch, *Vælgere i organisation. Om vælgerfor- eningshistorie*. 37 s., ill. Poul Thestrup, *Pund og alen. Danske mål- og vægtenheder fra 1683-reformen til i dag*. 35 s., ill. Poul Thestrup, *Mark og skilling, kroner og øre. Pengeenheder, priser og løn- ninger i Danmark i 350 år (1640–1989)*. 51 s., ill. Hans Worsøe, *Amtmanden var med til det hele. Amsarkiver og deres brug*. 23 s., ill. Paul G. Ørberg, *Hvad præsten skrev – i kirkebogen. Kirke- bøger og deres brug*. 29 s., ill. *Arkivernes Informationsserie*. Udgivet af Rigsar- kivet. 1991. Pris 50 kr. pr. bind.

Samtidig med rigsarkivar Vagn Dybdahls afgang præsenterede Rigsarkivet 11 bind i en ny serie, *Arkivernes Informationsserie*. Med »arkiverne« forstår her sandsynligvis Rigsarkivet og landsarkiverne, selv om de institutionelt er én institution, og Rigs- arkivet står som udgiver.

Serien er ifølge oplysningerne på bagsiden af bindene rettet mod to grupper. Den ene er brugerne af arkivalierne. For dem skal udnyttelsen af arkivernes samlinger gøres lettere, særligt i forbindelse med læsesalsbesøgene. Den anden er arkivskaberne. De skal gøres opmærksomme på bevaringen af arkivalierne og have en vejledning i at forbedre opbevaringsforholdene.

Allerede ved denne beskrivelse kan man spørge sig selv – som jeg selv gjorde i forbindelse med subscriptions tilbuddet: hvor mange af bindene henvender sig til dig/din institution? Det er jo noget forskellige målgrupper. Og hvis vi ser på den første gruppe, hjælpemidler til arkivaliebenyttelse, findes der i forvejen forskellige typer, lige fra xerokopierede indgange på læsesalen til større håndbøger, som man læser hjemme. En serie må kræve overvejelser om, hvilken gruppe man vil nå.

Et af de privilegier, som ikke altid påskønnes i fornødent omfang, er at have vagt på læsesalen i det statslige arkivvæsen. Her møder man mange interessante forskere med nye indgangsvinkler til arkivalierne. Man må også sommetider sætte sig i brugernes sted og orientere om kildeværdi m.m. Derfor får man efterhånden en viden om hver enkelt arkivaliegruppe, hvad den kan bruges til, hvad dens begrænsninger er o.s.v. Blandt andet derfor er det en fortrinlig idé med disse oversigter fra

erfarne mennesker inden for det statslige arkivvæsen.

Af de 11 bind hører de fire til den gruppe, som tager udgangspunkt i en arkivaliegruppe – folketællinger, kirkebøger, amtsarkiver, skifteretsager – og beskriver deres brug: tilblivelse, omfang, ordning, søgesystemer m.m. Knyttet til denne gruppe er også to bind, som er mere afgrænsede: hvad der i retsbetjentarkiverne kan findes vedrørende foreningshistorie og om kort i det statslige arkivvæsen. Ud fra udelukkelsesmetoden må endnu to bind høre til denne gruppe: bindet om mål og vægt og bindet om mark og skilling, kroner og øre. De har ikke tilknytning til arkivalier som sådan, men er egentlige små opslagsværker.

Til den anden gruppe hører et bind, som retter sig mod arkivskaberne generelt: *Brand, vand, mug og grimme dyr*, og et bind, som henvender sig til menighedsrådene.

Endelig er der et bind, som falder uden for de to grupper: om vælgerforeningshistorie. Det er nærmest en håndbog i at skrive vælgerforeningshistorie. Det skal det nu ikke klandres for, det hører nemlig til de mest helstøbte og bedste af bindene.

Ved en gennemgang bog for bog vil jeg starte med dette bind, *Vælgere i organisation*. Bogens formål er at være en vejledning for den, der på den ene eller anden måde vil skildre vælgerforeninger, særligt på det lokale plan, dernæst på kreds- og amtsorganisationsniveau. Afsnittene omhandler en gennemgang af partisystemet (5 sider), hvordan man skriver historien (3 sider), hvordan man finder kilder og oplysninger (6 sider) og eksempler (4 sider). Desuden er der oversigter over valg, litteratur og arkiver.

Jeg har skitseret indholdets omfang for at vise styrken og svagheden ved bogen. Den er kort og overskuelig som den første indgang til emnet, men på punkter – særligt i afsnittet om, hvordan man behandler stoffet – sætter den sig på grund af det ringe omfang mellem to stole. Afsnittet indledes meget fint med en gennemgang af en række problemstillinger, men beskrivelsen af, hvordan man skriver og får trykt stoffet, er meget amputeret, og der sluttes med at henvise til Verner Bruhn m.fl., *Vejledning i lokalhistorie*.

Der er enkelte underlige forglemmelser. Selv om der henvises til forskellige bibliografier og de lokalhistoriske arkiver, er de to vigtigste indgange til lokalt materiale ikke nævnt, nemlig Dansk Lokalbibliografi og foreningsregistraturerne udgivet af lokalarkivernes amtskredse. Disse er da det første sted, man går til for at få en oversigt over det lokale materiale. I oversigten over folketingsvalg burde være nævnt, at der tidligere kunne afholdes suppleringsvalg i den enkelte kreds (da der var valg i enkeltmandskredse). Det kan undre lidt, at der i bogen er lagt så megen vægt på folketingsvalgene, når vægten i øvrigt angiveligt er lagt på de lokale organisationer og ikke på kredsen. Min erfaring med de lokale vælgerforeninger har været, at det er

kommunalbestyrelsesvalgene, der har været de mest vedkommende for lokalforeningerne.

Til gengæld er den kommenterede gennemgang af nogle fremstillinger meget pædagogisk og instruktiv – det kunne godt bruges i flere af bøgerne – og de tidligere anførte anker skal ikke tilsløre indtrykket af en ellers fin introduktion til et vigtigt forskningsområde lokalt.

Menighedsrådene og deres arkiver er rettet specielt mod menighedsrådene for at få dem til at forstå, hvorfor det er vigtigt at bevare og ordne deres arkiver. Den er en instruktiv gennemgang af menighedsrådenes historie og deres arbejdsområder, som de afspejler sig i arkivalierne. Bogen indeholder også en vejledning i at ordne og administrere arkivet. Den er en fin introduktion til dette ret ubenyttede kildemateriale. Om menighedsrådsmedlemmerne får læst bogen, ved jeg ikke, men den bør finde mange læsere blandt lokalhistorisk interesserede.

Tilsvarende er *Brand, vand, mug og grimme dyr* rettet mod arkivskaberne og giver en let læselig og god første orientering om, hvilke faktorer, der virker nedbrydende på arkivalier. Den kan også bruges på de lokalhistoriske arkiver, særligt som bilag til ansøgninger til bevilgende myndigheder.

Mål og vægt har for mange været et vanskeligt tilgængeligt område, og tidligere håndbøger har desværre ikke ligefrem været lette at gå til. Problemet ligger ikke mindst i de uoverskuelige forhold før 1683-reformen, og de tidligere værker har i høj grad koncentreret sig om denne tid. I *Pund og alen* har man sprunget den første periode over, til gengæld er der kommet en meget, meget overskuelig bog, der dels sætter begreberne i en sammenhæng, dels har stikordsindgang. En oplagt håndbog.

Det samme gælder bogen om *Mark og skilling, kroner og øre*, om pengeenheder, priser og lønninger i Danmark 1640–1989. Første del er en let tilgængelig gennemgang af de forskellige pengeenheder og forholdet mellem dem. I anden del gør forfatteren det vovestykke at give en oversigt over udviklingen i priser og lønninger fra 1640 til 1989 årti for årti. Det er selvfølgelig ingen simpel sag. Der er udvalgt forskellige varegrupper: fødevarer, landbrugsprodukter, byggematerialer og metaller samt ind imellem andre varer. En pristalsudvikling inden for hvert årti er også med. En så lang oversigt rummer en række problemer, hvad forfatteren også loyalt gør opmærksom på, det gælder blandt andet kvaliteten af oplysningerne, betalingsform og det forhold, at forbruget ændrer sig. Derfor kan man heller ikke samle oplysningerne til én stor sammenhæng, men man kan få et indtryk af udviklingen i mindre perioder. Det er en meget nyttig håndbog, der vil kunne bruges til at sætte andre oplysninger ind i en sammenhæng. Den kan i lige så høj grad bruges i lokalhistorisk, slægts-historisk eller undervisningsmæssig sammenhæng som på læsesalen.

Kort indskrænker sig til – netop som et af de angivne formål – at være en kortfattet oversigt over en delsamling, nemlig de kort og tegninger, som findes i det statslige arkivvæsen, og deres registreringsform. Som sådan er den fyldestgørende, men den gør ikke noget ud af at præsentere de forskellige typer, der findes, ligesom der heller ikke er overvejelser over deres brug, eller om der findes tilsvarende kort andre steder. Litteraturliste mangler. Udpræget en bog til læsesalen og ikke mange andre steder.

Foreningshistorie og retsbetjentarkiver er beregnet som en hjælp til dem, som søger supplerende materiale til foreningshistorie. Retsbetjentene (herredsfogeder, birkedommere, byfogeder m.v. til 1919) havde i forskellige sammenhænge (kontrol, tilladelse, løsning af konflikter) kontakt med foreninger. Bogen gennemgår, hvilke typer foreninger, man kan forvente at finde materiale fra (fortrinsvis økonomiske), og hvad det omhandler. Materiale typerne gennemgås med mange eksempler, og der er undervejs anvisninger i at benytte arkivindgangene. Bogen kommer udmærket rundt om sit specifikke emne, og ved gennemgangen får man også redskaberne demonstreret. Den er nyttig både ved forberedelsen før læsesalsbesøget og på læsesalen.

De sidste fire bind er egentlig hinanden lig – og dog. *Hvad præsten skrev* er om kirkebøger og deres brug. Bogen er meget kortfattet, omkring halvdelen er (underholdende) illustrationer. Om kirkebøgernes brug – ud over til slægtsforskning – er der meget lidt, der henvises til enkelte demografiske og sædelighedshistoriske studier 1882–1979.

Alle skrives i mandtal om folketællinger har to udmærkede afsnit om folketællingernes tilblivelse og deres indhold. Af kildekritiske problemer gøres der noget ud af erhvervsbetegnelserne og forskellen på den hjemmehørende og den faktisk tilstedeværende befolkning. Der nævnes dog ikke strukturelle problemer (f.eks. tællingsdatoens betydning i forbindelse med sæsonvandring), ej heller refereres diskussionen om kvaliteten (er nævnt i litteraturlisten). Det er udmærket, at der også henvises til mandtal, hvad enten det er de sjællandske købstadsmandtal 1753, køpskattelisterne eller de årlige købstadskommunale mandtal i slutningen af forrige århundrede og begyndelse af dette. Især de sidste bliver tit overset. Når der i bogen, hvor folketællingernes brug behandles, klages over, at det befolkningsmæssige grundlag ofte forsømmes i sogne- og købstadshistorier, ville det måske nok være på sin plads at hjælpe folk lidt mere med en kort omtale af værker, som kunne tjene til inspiration i så henseende. De findes faktisk. Blandt andet er der nogle i litteraturlisten, som kan bruges på generelt plan, men et par købstadshistorier kunne også nævnes.

Amtmanden var med til det hele – om amtsarkiver og deres brug. I indledningen af bogen skrives, at

amtsarkiverne er en skatkiste af oplysninger, men bogen indeholder ikke ét konkret eksempel på, at skatkestens indhold også bliver brugt. Nu er ikke alle amtsarkiver i en særlig god ordnings- og registreringstilstand – måske er det derfor. De to hovedafsnit handler om kompetence og arbejdsområder (4 sider) og om den praktiske brug (2 sider). Selve denne traditionelle indgang med en udmærket beskrivelse af forvaltningsområder og journalopbygning skal også med; men når det hele er læst igennem, spørger læseren alligevel sig selv: hvad ligger der egentlig i amtsarkiverne. Bogen er meget lidt konkret.

Selv dødsboer fortæller – en fin titel på en bog om skifteretssager. De er jo tit svære at finde på grund af jurisdiktionsforholdene, hvad der med god grund gøres en del ud af i bogen. Til sidst er der en god oversigt over de forskellige skiftejurisdiktioner – tak for det. Et fint lille afsnit belyser en skiftesags forløb, og der er nogle eksempler på skifternes brug til forskellige formål med en henvisning til enkelte værker. Det er bedre end i de øvrige tre bind, men måtte gerne have været uddybet. Selv har jeg blandt andet arbejdet med købmands- og håndværkerskifter, og de har fortalt meget – lige fra opland over leverandører til strategiske forbindelser, når det gælder børnenes ægteskaber. Med god grund klages der over, at skifteretsdokumenter sjældent benyttes. Men så ville det være rart med nogle konkrete eksempler i stedet for en opremning af områder. Endelig er konkursboer ikke særligt omtalt, selv om man netop i disse finder meget til belysning af økonomisk historie og kulturhistorie.

En kort opsummering af de sidste fire bøger. De er skrevet af folk, der ved meget om det, de skriver om. Men måske ved de det for godt, måske er de låst fast i den gamle arkivaropfattelse, at når man har beskrevet arbejdsområde og sagsbehandling, så ved alle, hvad der ligger i arkivfonden, og kan benytte det uden videre. Der er ikke meget konkret. De illustrationer, der er valgt, viser netop, at forfatterne kender til deres arkivstof, også på pakkeniveau. For illustrationerne er spændende, de er blot mere kuriøse end illustrerende det væsentlige.

Nu er det måske for smed at rette bager. For under gennemgangen spekulerer man flere gange over, hvem bøgerne egentlig henvender sig til. For hvis det er folk på læsesalen, er de gennemgående gode nok. Men hvorfor så betale 50 kr. for en bog, som i praksis består af syv sider brødtæst plus to sider litteraturoversigt plus tre sider ordliste (f.eks. bindet om kirkebøger). Så var det bedre at kigge i en xerokopi, der ligger på læsesalen.

Hvis bøgerne skal bruges til hjemmeforberedelse for slægts- og lokalhistorikere, burde de havde været mere uddybende og pædagogiske. Nogle af bøgerne har tendenser i den rigtige retning. Det gælder navnlig de to, der retter sig til en bestemt målgruppe – arkivskaberne – og dem, der er lidt

uden for strukturen – bindene om vælgerforeninger, mål og vægt, priser og lønninger og foreningshistorie i retsbetjentarkiverne.

Det får mig til at spørge, om redaktionen i tilstrækkelig grad har overvejet, hvem man ville nå med bøgerne, eller om der er sket et skifte i løbet af redaktionsperioden. Nogle af manuskripterne kunne godt tænkes at have ligget et stykke tid. Man kan også spørge sig selv om, hvorfor netop disse emner er udvalgt. Emnerne har måske ikke været genstand for en prioriteret udvælgelse, men været bestemt af forfatterne selv. Det er da også meget legitimt, men det forstærker indtrykket af en passiv redaktion.

Når der gøres så meget ud af dette, hænger det sammen med, at der er et stort behov for håndbøger. Det var tidligere en opgave for DHF, og det nye DHF synes at tage opgaven op igen. Men de gamle håndbøger er udsolgte og/eller forældede, og det kræver en grundig overvejelse om, hvordan nye skal se ud. Problemet med en del af bindene i informationsserien er (ud over et vist misforhold mellem indhold og pris), at man har sat sig mellem en del stole. De retter sig til noget forskellige grupper (mere forskellige end bagsideteksten angiver), og som antydning under gennemgangen af de enkelte bøger findes der håndbøger på flere af områderne, men man har kun i enkelte tilfælde søgt at forholde sig til dem. Den manglende konkretisering er et andet problem. Og disse problemer er meget ærgerlige, for selv om der er mange gode ting i bøgerne, kunne de ved en ringe indsats blive langt mere inspirerende for benyttelsen af arkivalierne – hvad vi alle er interesseret i.

Peter Korsgaard

Godsarkiver. Universitetets og Kommunitetets gods. Registratur. 1990. 83 s., 50 kr.

Skolearkiver, Tornved. Registratur. 1991. 56 s., 30 kr.

Kommunearkiver, Møn III. Supplement og rettelser. 1991. 56 s., 50 kr.

Udgivet af Landsarkivet For Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Ekspedition: Landsarkivet for Sjælland, Postboks 661, Jagtvej 10, 2200 København N., tlf. 31 39 35 20.

Ved Københavns Universitets 500 års jubilæum i 1979 blev der foretaget en samling af arkivet efter administrationen af det gods, Universitetet og Kommunitetet (Frederik den Andens legat til bespisning af studenter) tidligere havde ejet på Sjælland og Falster, således at det nu findes i Landsarkivet, medens Københavns Universitets institutionsarkiv blev nyordnet i Rigsarkivet.

Registraturen *Godsarkiver. Universitetets og Kommunitetets gods* indeholder en indledning med literaturhenvisninger, der trods sine kun fire sider giver et godt overblik over universitetsgodsets administrative udvikling fra 1685 til 1920'erne.

Det registrerede materiale omfatter dels administrationen af godserne med reglementer og cirkulærer, kopibøger, journaler og journalsager, godsforvaltning (herunder fæsteprotokoller og udskiftningssager) og tiendeforvaltning, dels arkivalier efter godsernes funktion som offentlige myndighedsområder, nemlig skatte-, skifte-, overformynderi- og lægdsvæsenssager op til 1850. I disse sager møder man de højlerdes bønder; men desværre er der tilsyneladende kun bevaret ganske lidt materiale helt tilbage fra Holbergs samtid.

Landsarkivet for Sjælland har i de senere år udgivet en række særlige registraturer over skolearkiver (publikationsliste kan rekvireres fra Landsarkivet). De knytter sig til Landsarkivets kommunearkivregistraturer, der medtager arkivalier fra skoleforvaltningerne, men ikke fra de enkelte skoler.

Det gælder også denne registratur – *Skolearkiver, Tornved* – hvor der i indledningen nævnes, at der ikke har været mulighed for at bringe en oversigt over skolevæsenets udvikling i Tornved kommune, og at der kan have eksisteret yderligere skoler, hvorfra der blot ikke findes arkivalier i Landsarkivet. Ved at se i indledningen til registraturen over Tornved kommunes arkiv, som Landsarkivet udgav i 1990, kan man få en antydning af den administrative og befolkningsmæssige udvikling i Tornved, og det fremgår heraf, at der faktisk må have været flere skoler end de registrerede.

Det ville være en klar forbedring af skoleregistraturernes brugsværdi, hvis der fremover kunne skaffes mulighed for et par siders indledning om det pågældende skolevæsens udvikling.

Kommunearkiver, Møn III, indeholder rettelser og tilføjelser til tre tidligere registraturer over kommune- og skolearkiver fra Møn, som Landsarkivet udgav i 1982.

Registraturen er udtryk for det problem, der opstår, når senere afleveringer får et allerede registreret arkiv til at vokse, og den trykte registratur derefter ikke længere er dækkende. Landsarkivet indføjer rettelser og tilføjelser i de eksemplarer, der findes på egen læsesal, men de øvrige er uden for rækkevidde.

I det aktuelle tilfælde har tilvæksten i arkiverne fra to af de tidligere mønske landkommuner, Damsholte og Byord, været så stor, at Landsarkivet har valgt at omregistrere dem, og denne omregistrering fylder det allerreste af registraturen. I forhold hertil er rettelserne til de øvrige kommuner og skolerne få.

Jeppe Tønsberg

Ole Rostock, Nøgle til 808 skandinaviske skjoldholdere. Societas Heraldica Scandinavica, Heraldiske studier 3, 1990. 38 s., ill. 60 kr. Ekspedition: Heraldisk Selskab, Maltevangen 15, 2820 Gentofte.

Ole Rostock er gennem årene blevet rådspurgt af adskillige med et behov for at få et våben identificeret. Ud fra sin store personlige viden og støttet af sit omfangsrige heraldiske bibliotek og sin unikke »herold«, dvs. heraldisk ordnede samling, af danske borgerlige våben, der langt fra altid kan findes i den trykte litteratur, har Rostock som oftest været i stand til at give et udtømmende svar. Han har gjort den erfaring, at ikke kun skjoldmærket eller hjelmtegnet kan bruges i identifikationsprocessen, men også mottoer og skjoldholdere. Kendskab til skjoldholdere kan have betydning i tilfælde, hvor våbenmærket i øvrigt er utydeligt eller på anden måde dårligt gengivet. Rostock anlagde derfor også en samling over skjoldholdere.

Det er frugten af dette kompilationsarbejde, der nu foreligger i form af en lille bog. Materialet, der

omfatter kongelige, fyrstelige, adelige og borgerlige våbener i Norden, er hentet fra de gængse oversigtsværker, men rummer tillige våbener fra den nævnte »herold« over borgerlige våbener og andre upublicerede kilder som Hirsch's store håndskrevne fortegnelse over danske og norske officerer (Det kongelige Bibliotek, kopi i Rigsarkivet), Rigsarkivets samling af borgerlige segl og andre seglsamlinger, samlinger af heraldiske exlibris og sporadiske fund.

Nøglen over de 808 skjoldholdere er let at bruge. De er rubriceret alfabetisk med angivelse af, hvilke slægter de pågældende skjoldholdere kan forbindes med. Via et register kan man gå fra slægtsnavn til skjoldholder.

Sven Tito Achen, sammen med hvem Ole Rostock i 1971 udgav en såre nyttig dansk heraldisk bibliografi, sagde en gang, at mange benytter de møjsommeligt tilvejebragte hjælpemidler uden at føle nogen synderlig taknemmelighed over for dem, der havde gidet at gøre arbejdet. Ole Rostock være hermed takket for sit tålmodige indsamlingsarbejde.

Nils G. Bartholdy

Dansk Historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde i Helsingør den 10. maj 1992

1. Valg af dirigent

Lektor *Claus Bjørn*, Landbohistorisk Selskab blev på styrelsens opfordring valg til dirigent.

2. Forretningsordenen

Efter at have konstateret mødets rettidige indkaldelse, oplæste dirigenten den omdelte forretningsorden, der godkendtes. *Gunnar Jakobsen*, Told- og skattehistorisk Selskab, sekretær i DHF's styrelse, udpegedes til referent. *Herluf Nielsen*, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, og *Olav Kjersgaard*, Skovhistorisk Selskab, valgtes til stemmetællere.

3. Nye medlemmer

Sammenslutningen af Slægthistoriske Foreninger (SSF) havde anmodet om optagelse som landssammenslutning. Ballerup Stadsarkiv, Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby-Tårnbæk Kommune og Dansk Arkivselskab havde søgt om direkte medlemskab. Optagelserne godkendtes. Det meddeltes, at Flyvehistorisk Selskab har ønsket at udtræde.

4. Beretning

Det forløbne år har først og fremmest betydet en stabilisering af DHF som en positiv følge af den nye samrådsstruktur, gennemført ved de vedtægtsændringer, der endeligt og i øvrigt enstemmigt blev vedtaget på et ekstraordinært repræsentantskabsmøde i Slågelse den 29. september 1991.

Medlemmer, styrelse, sekretariat

Dansk Kulturhistorisk Museumsforening (DKM) står fortsat uden for DHF. Der har ikke været egentlige forhandlinger med DKM i årets løb, men ved DKM's årsmøde den 20. november 1991 understregede *Peter Bondesen*, der repræsenterede DHF's styrelse, at vi fortsat håber, at DKM vil genindtræde, nu da den nye struktur viser sin bæredygtighed. Vi glæder os over, at Sammenslutningen af Slægthistoriske Foreninger, der i mange år har været at finde blandt DHF's direkte medlemmer, har ønsket at gå ind som landssammenslutning og derved få en fast repræsentation i styrelsen.

DHF's styrelse har konstitueret sig med *Grethe Ilsøe* som formand, *Peter Bondesen* som næstformand, *Gunnar Jakobsen* som sekretær og *Poul Thestrup* som kasserer. Den 31. marts 1992 er Sammenslutningen af Lokalarkivers (SLA) repræsentant, *Poul Sværrild*, fratrædt og remplaceret af *Peter Korsgaard*. Lederen af Lokalhistorisk Afdeling ved Historisk Institut, Københavns Universitet, *Knud Prange*, repræsenterer DHF i Dansk Lokalbibliografisk Udvalg, idet den hedengangne Bibliotekscentrals efterfølger, Dansk BiblioteksCenter as, i januar meddelte, at de faglige udvalg, herunder Dansk Lokalbibliografisk Udvalg, fortsætter »under det nye firma«. Udvalget arbejder især med spørgsmålet om at udgive Dansk Lokalbibliografi på CD-ROM.

DHF's sekretariatsvirksomhed har hele året ligget i Landsarkivet for Sjælland, mens kassererforretningerne fra 1. januar 1992 er endeligt overført til Poul Thestrup på Jernbanemuseet i Odense.

Tilskud

Som nævnt i sidste årsberetning modtog DHF et tilskud på 200.000 kr. af Kulturministeriets tipsmidler i 1991, dels til DHF's almindelige drift, dels til fordeling i samarbejde mellem Sammenslutning af Lokalhistoriske Foreninger, nu Dansk Lokalhistorisk Forening (DLF), til de amtshistoriske årbøger, og som et særligt forhold i øremærkning af 50.000 kr. til færdiggørelse af Dansk Kulturhistorisk opslagsværk. Det kom til at betyde, at driftsbeløbet i 1991 blev reduceret med 40.000 kr. og fordelingsbeløbet med 10.000 kr. I enighed med DLF omfatter DHF's ansøgning for 1992 alene DHF's drift, mens DLF selvstændigt har ansøgt om årbogsmidlerne. DHF's formand har sammen med DLF's formand den 19. februar 1992 været til møde i Kulturministeriet og forhandlet spørgsmålet i lyset af den nye struktur. Udgangspunktet for forhandlingen var de senere års fordelingsnøgle, hvorefter DHF har rådet over 35% af det samlede tilskud til drift. Der er således ansøgt Kulturministeriet om 70.000 kr. til drift i 1992. Endnu foreligger ingen bevilling.

DHF har i 1991 modtaget tilskud fra både Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets tidsskriftsstøtteudvalg til *Fortid og Nutid*. Forskningsrådet har bevilget tilskud også i 1992, mens Kulturministeriets tidsskriftsstøtteudvalg endnu ikke har indkaldt ansøgninger.

Endelig har DHF modtaget tilskud fra Statens Humanistiske Forskningsråd til afholdelse af en tidsskriftskonference.

DHF takker for de bevilgede tilskud og håber naturligvis på at opnå de øvrige ansøgte.

Arkivloven

Efter den hektiske aktivitet i januar-februar 1991 omkring det da foreliggende udkast til en arkivlov besluttede kulturministeren at omarbejde det. Det foregik helt i ministeriets eget regi, uden nedsættelse af udvalg, dog blev en række berørte parter, men ikke DHF,

indbudt til opklarende samtaler i ministeriet. Den 22. januar fremsatte kulturministeren så sit reviderede forslag til lov om offentlige arkiver m.v. Selv om det nye forslag er en klar forbedring, opfylder det dog i flere henseender ikke DHF's ønsker og forventninger. DHF har således overfor Folketingets Kulturudvalg markeret især 3 forhold som utilfredsstillende.

– 1. at samarbejdsforholdet imellem statslige arkiver, specialarkiver og lokalarkiver ikke er knæsat på anden måde end igennem en bestemmelse om, at kulturministeren kan nedsætte et samarbejdsfremmende udvalg. DHF har tidligere foreslået oprettelsen af et fællesorgan, hvori også brugerinstitutioner og -organisationer er repræsenteret og fastholder dette forslag, idet DHF mener, at et sådant fællesorgan set i et overordnet bevarings- og formidlingsperspektiv vil betyde en forbedret ressourceudnyttelse og effektivitet, der langt vil overstige omkostningerne.

– 2. at lovforslaget ikke forpligter kommuner, der enten ikke selv opretter arkivinstitutioner eller afleverer deres arkivalier til pågældende landsarkiv, til at stille deres arkivalier til rådighed for brugerne.

– 3. at loven ikke giver mulighed for at indanke klager over tilgængelighedsreglernes forvaltning til et særligt nævn.

En ekstrakt af skrivelsen til Kulturudvalget er meddelt pressen. Den 8. maj har Folketinget enstemmigt (113 tilstedeværende medlemmer) vedtaget arkivloven. Den træder i kraft den 1. oktober 1992.

Henvendelse til Boligministeren

Foranlediget af uformelle henvendelser fra en række medlemmer besluttede DHF's styrelse i januar at skrive til boligministeren om de for brugerne vanskeliggjorte arbejdsforhold og næsten prohibitive priser på tjenesteydelser i Matrikelarkivets samlinger i Kort- og Matrikelstyrelsen, der sorterer under Boligministeriet. Boligministeren har venligt svaret, at man er klar over ulemperne, som man forsøger at afbøde. Derimod er den aktuelle prisfastsættelse for f.eks. affotografering af kort

efter boligministerens opfattelse udtryk for de faktiske produktionsomkostninger, hvad den ikke var tidligere, – og vil altså ikke blive ændret.

Publikationsvirksomhed

Fortid og Nutid

Fortid og Nutid udkom med 4 hæfter i 1991. Redaktøren, *Julie Fryd Johansen*, er imidlertid fratrukket i januar, og de første 2 hæfter i 1992, hvoraf det ene netop er udsendt, er redigeret af et redaktionsudvalg bestående af *Jørgen Thomsen*, *Peter Bondesen* og *Karl-Erik Frandsen*, med *Jørgen Thomsen* som primus motor. Jeg vil her gerne benytte lejligheden til at takke især *Jørgen Thomsen* for ufortøvet at have påtaget sig et stort arbejde. DHF har truffet aftale med *Inge Bundsgaard* og *Michael H. Gelling*, der i fællesskab overtager redaktørposten. Det sker fra og med hæfte 3 i 1992. DHF byder de nye redaktører velkommen og håber, at de vil finde hvervet inspirerende. Profileringen af Fortid og Nutid vil blive taget op til drøftelse i det kommende styrelsesår.

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk

Den lykkelige udgivelse af DKO blev markeret ved en flot reception i Carlsberg Museets festsal den 5. september, hvor Carlsbergfondets formand, professor *Kristof Glamann* og redaktør *Poul Olsen* præsenterede værket. Presseomtalen var i første omgang noget blandet og fuld af misforståelser. Det er dog senere rettet kraftigt op. Der har således været gode anmeldelser i alle de dagblade, der betjener sig af faguddannede historikere og i Danmarks Radio. Nu ser vi frem til anmeldelserne i de faglige tidsskrifter. DKO sælger pænt. Alene i første kvartal i år er der solgt 90 eksemplarer. Det er også nødvendigt, når forfatterhonorarerne skal udbetales. DHF er kontraktligt forpligtet til at udbetale honorarerne et år efter publiceringen, d.v.s. 1. september 1992. Vi er imidlertid i fuld gang med opgørelsen og regner med at udbetale honorarerne, ca. 540.000 kr., før sommerferien.

Bauers Calender

Umiddelbart efter sidste årsmøde udkom et genoptryk af *Bauers Calender*. Den blev som ventet en salgssucces og har allerede tjent sig ind.

Atlas

Atlas over Danmarks Administrative Inddeling efter 1660

Da denne store publikation var næsten udsolgt allerede ved udsendelsen i 1984 og nu er helt uopdrivelig, og da dens forfatter, *Karl-Erik Frandsen*, har samlet nyt stof, nærer DHF's styrelse planer om en 2. revideret udgave. Vi har derfor udsendt subscriptionsindbydelse og har foreløbig modtaget omkring 150 bestillinger. Det er lige lidt nok til at bære en så stor investering, ca. 220.000 kr., som en ny udgave vil kræve. Vi overvejer derfor stadig situationen og vil være glade for medlemmernes tilkendegivelse i form af bestillinger.

Håndbogsserien

DHF's styrelse har modtaget et tilbud fra *N.H. Frandsen* om at udarbejde en vejledning om retsbetjentarkiver og deres brug. Det kunne blive en kærkommen lejlighed til at genoplive den nyttige håndbogsserie, som flere af de direkte medlemmer slog til lyd for i enqueteen sidste år. Styrelsen er derfor i gang med en nøjere vurdering af projektet og forhandling med dets ophavsmand.

Tidsskriftskonference

DHF's styrelse er meget tilfreds med at have imødekommet et andet fremsat forslag i forbindelse med den nævnte enquete, nemlig at DHF som samråd burde afholde konferencer. Det har længe været styrelsens hensigt at fokusere på de historiske tidsskrifters problematik. Mange af DHF's medlemmer er engageret i historiske tidsskrifter, der jo er et af historiefagets væsentligste medier. DHF indbød derfor foruden sine medlemmer redaktører og redaktionsudvalg fra mere end 30

historiske tidsskrifter til en konference den 4. april på Københavns Universitet, Amager, med temaet »De historiske tidsskrifter i dag – og i morgen«.

21 historiske tidsskrifter og 2 historiske bibliografier var repræsenteret på konferencen, der havde i alt 43 deltagere, hvoriblandt en repræsentant fra hhv. Undervisningsministeriets Forskningsafdeling og Statens Humanistiske Forskningsråd. Konferencen behandlede 5 emner: Tidsskrifternes faglige indhold (v. lektor Claus Bjørn), Tidsskrifternes servicesider. Anmeldelser og debat (v. overbibliotekar Erland Kolding Nielsen), Tidsskrifternes forskningsformidlende rolle (v. redaktør Gitte Meyer), Produktion, ny teknik og økonomi (v. direktør Søren Nielsen) og Tidsskrifternes fremtid (v. arkivar, redaktør Steen Ousager). Skal man udtrykke sig kort, må man konstatere, at initiativet var velkomment, oplæg og diskussion interessante og perspektivrige, og at DHF's styrelse kan konkludere dels, at konferencen fungerede som et godt kontaktforum for de historiske tidsskrifter, dels at konferencen bør følges op af DHF formentlig i første omgang med en pjece, hvori de enkelte tidsskrifter præsenterer sig selv, deres redaktionelle linie, servicesider m.m. DHF udsender referat/rapport fra konferencen.

Som det fremgår, har det forløbne styrelsesår (som i parentes bemærket kun er på 8 måneder) været travlt. Opgaverne har strakt sig fra arkivlovsforslag til tidsskriftskonference, men tyngdepunktet for DHF's virksomhed har dog fortsat været publikationsvirksomheden, sådan som medlemmerne også tydeligt tilkendegav det i enqueten sidste år. Styrelsen har lyttet til medlemmerne. Det skulle også bare mangle! – Året har været et konsolideringsår, hvor der dog også har været plads til nye initiativer. I det kommende år vil styrelsen samle kræfterne om fremtidige aktiviteter og går efter årsmødet i gang med at lægge strategien.

Beretningen, der var udsendt til medlemmerne, forelagdes og kommenteredes af formanden Grethe Ilsøe, hvorefter den blev godkendt uden bemærkninger.

5. Regnskab

Da kassereren, *Poul Thestrup*, havde fået forfald, forelagde formanden regnskabet, der godkendtes.

6. Indkomne forslag

Styrelsen havde ikke modtaget forslag til behandling under dette punkt.

7. Budget og kontingent

Der var ingen bemærkninger til det forelagte budgetforslag. Styrelsen foreslog uændret kontingent for styrelsesåret 1992, hvilket blev vedtaget uden bemærkninger.

8. Valg af 2 styrelsesmedlemmer

Grethe Ilsøe, Landsarkivet for Sjælland, og *Poul Thestrup*, Jernbanemuseet, genvalgtes.

9. Valg af revisorer og revisorsuppleant

Mona Bitsch, Ballerup Stadsarkiv, og *Finn Andersen*, Selskabet for Dansk Genealogi og Personalhistorie, valgtes til revisorer i stedet for *Tove Glud Rasmussen* og *Ingvar Musaeus*, der ikke ønskede genvalg. *Helle Linde*, Københavns Stadsarkiv, genvalgtes som revisorsuppleant.

Eventuelt

Tommy Christensen overbragte en hilsen fra Historisk Samsfund for Sønderjylland, der afholdt årsmøde på samme tidspunkt og derfor henstillede, at man for fremtiden søgte at koordinere årsmødedatoerne.

Dagsordenen var herefter udtømt, og *Grethe Ilsøe* takkede dirigent og arrangører for deres indsats og medlemmerne for et godt møde.

Claus Bjørn
dirigent

Gunnar Jakobsen
referent

Dansk Historisk Fællesforening

RESULTATOPGØRELSE FOR 1991

	1991	1992
	Kr.	Kr.
<i>Note:</i>		
<i>Indtægter</i>		
1 Kontingenter	46.550	62.950
2 Tilskud	30.000	70.000
Indtægter i alt	<u>76.550</u>	<u>132.950</u>
<i>Udgivelser:</i>		
3 Fortid og Nutid	- 6.752	- 18.738
4 Historie og Lokalsamfund	11.752	- 33.192
5 Bauers Calender	9.555	0
6 Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk	-175.532	0
7 Bogsalg	5.770	3.587
Udgivelser i alt	<u>-155.207</u>	<u>- 48.343</u>
<i>Omkostninger</i>		
8 Omkostninger i alt	- 71.184	-109.248
Resultat før renter og ekstraordinære poster	-149.841	- 24.641
Renteudgifter	- 214	
Renteindtægter	19.950	26.043
Ikke indløst tilskud til særpublikation, som ikke er udkommet	10.000	
Siden Saxo	0	35.796
Resultat at overføre til egenkapital	<u>-120.105</u>	<u>37.198</u>

BALANCE PR. 31.12.1991

	31.12.91	31.12.90
<i>Note:</i>		
<i>Aktiver:</i>		
Giroindestående	227.216	56.121
Bankindestående	652.517	246.927
Tilgodehavende Fortid og Nutid	9.762	7.614
Hensat til tab	- 4.900	0
Tilgodehavende moms	0	42.768
Tilgodehavende bogsalg	26.741	7.780
Andre tilgodehavender	30.706	1.500
Boglager - værdisat til 0	0	0
Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk under udgivelse	0	125.314
Aktiver i alt	<u>942.042</u>	<u>488.024</u>
<i>Passiver:</i>		
<i>Gæld:</i>		
Skyldig A-skat	0	722
Skyldig moms	39.079	0
AiO Tryk a/s	93.539	87.106
Afsat forfatterhonorarer (Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk)	540.000	0

	1991 Kr.	1992 Kr.
Andre kreditorer	0	10.667
Gæld i alt	<u>672.618</u>	<u>98.495</u>
<i>Egenkapital:</i>		
Hensættelse – Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk	0	250.000
9 Formue	269.424	139.529
Egenkapital i alt	<u>269.424</u>	<u>389.529</u>
Passiver i alt	<u>942.042</u>	<u>488.024</u>

København, den 6. maj 1992
 Grethe Ilsøe
 formand
 Finn Andersen
 gl. kasserer

Odense, den 5. maj 1992
 Poul Thestrup
 ny kasserer

Revisionspåtegning:

Foranstående resultatopgørelse og balance for Dansk Historisk Fællesråd, som vi har revideret, er i overensstemmelse med fællesrådets bogføring.

Vi har ved stikprøver gennemgået foreliggende bilag samt afstemt likvide beholdninger med opgørelser fra de respektive pengeinstitutter.

Vi anser det aflagte regnskab for at være i overensstemmelse med vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Århus den 1. maj
 Tove Glud Rasmussen
 registreret revisor

Viborg den 2. maj 1992
 Ingvar Musacus

Noter:

	1991 Kr.	1990 Kr.
1 Kontingenter		
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver	15.400	15.400
Sammenslutningen af Lokalhistoriske Foreninger	15.400	15.400
Dansk Kulturhistorisk Museumsforening	0	15.400
Medlemskontingent 63 stk. (1990 67 stk)	15.750	16.750
	<u>46.550</u>	<u>62.950</u>
2. Tilskud		
Kulturministeriet	150.000	200.000
Overført til 21 amtsamfund (1990 22)	-120.000	-130.000
	<u>30.000</u>	<u>70.000</u>
3. Fortid og Nutid		
<i>Indtægter:</i>		
Abonnements- og løssalg	159.498	153.323
Indlæg i Fortid og Nutid	0	1.100
Tilskud – Forskningsrådet	20.000	20.000
Tilskud – Kulturministeriet	20.000	20.000
Hensat til tab på restancer	- 4.900	
Afskrivning restancer	- 60	- 8.515
	<u>194.538</u>	<u>185.908</u>
<i>Udgifter:</i>		
Trykning	148.081	161.145

	<i>1991</i>	<i>1990</i>
	<i>Kr.</i>	<i>Kr.</i>
Forsendelse.....	32.885	34.442
Honorar	9.000	0
Administration m.v.....	11.324	9.059
	<hr/>	<hr/>
	201.290	204.646
Fortid og Nutid (underskud).....	<hr/>	<hr/>
	- 6.752	- 18.738
4 <i>Historie og Lokalsamfund</i>		
Indtægter:		
Salg	13.252	53.821
	<hr/>	<hr/>
<i>Udgifter:</i>		
Trykning	0	80.393
Forsendelse.....	0	5.665
Andel i portoudgift	1.500	0
Andre udgifter	0	954
	<hr/>	<hr/>
	1.500	87.012
Historic og lokalsamfund (overskud)	<hr/>	<hr/>
	11.752	- 33.192
Dansk Historisk Fællesforening har i årene 1986–89 afholdt udgifter på kr. 20.271 vedr. Historic og lokalsamfund.		
5 <i>Bauers Calender</i>		
Indtægter:		
Subskriptionssalg.....	12.280	
Løssalg	38.513	
	<hr/>	
	50.793	
<i>Udgifter:</i>		
Trykning	39.198	
Markedsføring	1.540	
Andel i portoudgift	500	
	<hr/>	
	41.238	
Bauers Calender (overskud)	<hr/>	
	9.555	
6 Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk:		Opsummeret
Indtægter:		
Subskriptionssalg	865.399	
Løssalg	63.366	870
Tilskud	150.000	316.820
Renter.....		1.489
	<hr/>	<hr/>
	1.078.765	319.179

	<i>1991</i>	<i>1990</i>
	<i>Kr.</i>	<i>Kr.</i>
<i>Udgifter:</i>		
Trykning	514.968	125.000
Markedsføring	45.276	0
Honorarer (heri afsat gæld 540.000)	600.000	229.810
Forsendelse	38.603	19.407
Administration	136	276
Nettoudgift tidligere år	55.314	
	<hr/> 1.254.297	<hr/> 374.493
Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk – opsummeret resultat (underskud) . . .	<hr/> -175.532	<hr/> - 55.314
7 <i>Bogsalg</i>		
<i>Indlægger:</i>		
Salg	10.457	10.557
Copydan	668	1.188
	<hr/> 11.125	<hr/> 11.745
<i>Udgifter:</i>		
Honorarer	1.400	3.260
Forsendelse	1.362	1.711
Administration	1.995	3.187
Afskrivning, restancer	598	0
	<hr/> 5.355	<hr/> 8.158
Bogsalg i alt (overskud)	<hr/> 5.770	<hr/> 3.587
8 <i>Omkostninger</i>		
Årsmøde	34.362	42.435
Arkivlovsmøde	6.301	0
Møder og rejser	10.324	41.757
Honorarer	9.000	2.250
Arbejdsmarkedsbidrag	157	- 3.015
Administrationsudgifter	8.248	17.088
Andre udgifter (i 1990 incl. konverteret kasserervederlag kr. 6.750)	2.792	8.733
	<hr/> 71.184	<hr/> 109.248
9 <i>Formue</i>	<i>31.12.91</i>	<i>31.12.90</i>
Saldo primo	139.529	61.505
Årets resultat	-120.105	37.198
Overførte hensættelser (1989)	0	168.702
DHF-fond til særlige formål ophævet	0	122.124
Hensat til Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk	0	-250.000
Tilbageført hensættelse til Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk	250.000	0
	<hr/> 269.424	<hr/> 139.529

Regnskaber for de til Dansk Historisk Fællesforening knyttede fonde:

<i>Dansk Historisk Fællesfond</i>	<i>1991</i>	<i>1990</i>
Indtægter og udgifter:	Kr.	Kr.
Renter af bankindestående	2.905	4.314
Obligationsrenter	3.480	3.600
Depotgebyr	- 62	- 102
Overskud	6.323	7.812
Beholdning pr. 31.12.1991 og 1990:		
Forenede Kreditforen. 12% 2013 nom.	29.000	29.000
Kursværdi 107,35/102,55	31.132	29.740
Bankindestående	49.077	42.754
Beholdning i alt	80.209	72.494
<i>Formue:</i>		
Primo	72.494	65.367
Overskud	6.323	7.812
Kursreg. for udtrukne obligationer	0	- 47
Kursreg. for obligationer i behold.	1.392	- 638
Formue ultimo	80.209	72.494
<i>DHF og SLF's Støttefond af 1984</i>		
Formue primo	23.919	43.777
SLF's andel udbetalt		- 25.000
Renter	1.535	5.142
Formue ultimo = bankindestående	25.454	23.919

Med udbetaling af kr. 25.000 i 1990 til Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger tilhører fondens formue alene Dansk Historisk Fællesråd.

København, den 6. maj 1992
 Grethe Ilsøe
 formand
 Finn Andersen
 gl. kasserer

Odense, den 5. maj 1992
 Poul Thestrup
 ny kasserer

Foranstående regnskaber for de til Dansk Historisk Fællesråd knyttede fonde har vi revideret. Vi har afstemt beholdningerne med foreliggende bank- og værdipapiropgørelser. Fundatser for fondene er ikke forevist os.

Århus, den 1. maj 1992
 Tove Glud Rasmussen
 registreret revisor

Viborg, den 2. maj 1992
 Ingvar Musacus

DHF-BUDGET 1992

	Udgift	Indtægt	Resultat
<i>DHF's styrelse</i>			
kontingenter		30.000	
tilskud		*70.000	
årsmøde	20.000		
møder, rejser	10.000		
lønninger, honorar	20.000		
administration	20.000		
tidskriftskonference	25.000	16.000	
diverse	5.000		+16.000
<i>Boglageret</i>			
salg af restlager		15.000	
lønning, honorar	2.000		
porto og forsendelse	3.000		+10.000
<i>Førtid og Nutid</i>			
abonnement		160.000	
tilskud		**40.000	
trykning og indb.	160.000		
forsendelse	40.000		
honorar	12.000		
markedsføring	4.000		
administration	4.000		-20.000
<i>Historie og Lokalsamfund</i>			
salg		7.000	
adm. og forsendelse	1.000		
honorar	0		+6.000
<i>Bauer</i>			
salg		20.000	
adm. og forsendelse	3.000		+17.000
<i>Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk</i>			
salg		170.000	
adm. og forsendelse	8.000		
markedsføring	5.000		+157.000
<i>Evt. ny udgave af Adm. Atlas</i>			
markedsføring	12.000		
underskud	30.000		-42.000
Forventet samlet resultat			+144.000

* Forventet tilskud fra tipsmidlerne.
 ** Halvdelen bevilget, resten forventes bevilget.

De historiske tidsskrifter i dag – og i morgen

Dansk Historisk Fællesråds konference

Med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd afholdt DHF den 4. april 1992 en konference på Københavns Universitet, Amager, om de historiske tidsskrifters aktuelle situation og om deres fremtid. Baggrunden for initiativet er en konstatering af, at tidsskrifterne i mange henseender har trange kår: de kæmper om stort set samme marked, de kæmper om de økonomiske midler, de kæmper for at få stof (ikke mindst anmeldelser) i hus, de kæmper med en lang og dyr fremstillingsproces, – og de kæmper i et vist mål mod hinanden.

På konferencen, der havde 43 deltagere, var følgende tidsskrifter repræsenteret: 1066, Acta Archaeologica, Arbejderhistorie, Arkiv, Den Jyske Historiker, Fabrik og Bolig, Fortid og Nutid, Fund og Forskning, Heraldisk Tidsskrift, Historie, Historisk Tidsskrift, Journalen, Journal of Danish Archaeology, NordNytt, Personalthistorisk Tidsskrift, Scandia, Scandinavian Economic review, Siden Saxo, Uddannelseshistorie, Zise og Årbog for Arbejderbevægelsens Historie. Desuden var der repræsentation for DANDOK, Nordisk Forening for Videnskabelig Publicering, Undervisningsministeriets Forskningsafdeling og Statens Humanistiske Forskningsråd.

Konferencen behandlede følgende 5 temaer:

- Tidsskrifternes faglige indhold. Oplæg ved lektor Claus Bjørn, Københavns Universitet.
- Tidsskrifternes servicesider. Anmeldelser og debat. Oplæg ved overbibliotekar Erland Kolding Nielsen, Det kongelige Bibliotek.
- Tidsskrifternes forskningsformidlende rolle. Oplæg ved redaktør Gitte Meyer.
- Produktion, ny teknik og økonomi. Oplæg ved direktør Søren Nielsen, Infoplan.

- Tidsskrifternes fremtid. Oplæg ved redaktør Steen Ousager, Siden Saxo.

Claus Bjørn betonedede i sit oplæg tidsskrifternes paradigmeskabende og -bærende funktion og nævnte, at centrale historiske indsigter og faglige indsatser oftest ligger i tidsskriftsartikler fremfor i disputater. Det voksende antal historiske tidsskrifter skaber risiko for et opsplittet fagligt miljø og for indsnævring. Nye spændende discipliner finder ikke vej til de generelle tidsskrifter. Claus Bjørn betragter tidsskriftsartiklen som en særlig genre og mener således ikke, at det komprimerede speciale hører hjemme i et tidsskrift. Claus Bjørn anbefalede en aggressiv redigering og debatstyring. Redaktionelt arbejde kræver stor indsats med risiko for knubs, men er beklageligvis ikke meriterende i forskersamfundet.

Erland Kolding Nielsen analyserede i sit oplæg servicesiderne i de tre »gamle« historiske tidsskrifter (Historisk Tidsskrift, Historie og Fortid og Nutid) og kunne bl.a. konkludere

- at serviceapparatet 1970–1991 er indskrænket.
- at den udenlandske dækning er tilfældig og beskeden
- at der er sket en udvidelse af den nordiske dækning
- at kriterierne for udvælgelse af bøger til anmeldelse er uigennemskuelige
- at anmeldelserne viser store kvalitetsudsving
- at abstracts og summaries mangler/savnes.

Erland Kolding Nielsen fremsatte afsluttende følgende »kætterske« konklusion: Hvis der er overlappning i tidsskrifternes dækning og ingen spændinger mellem redaktionsmiljøerne, burde man overveje en sammenlægning til et større tidsskrift, der skulle komme 6 gange om året«.

Gitte Meyer koncentrerede sit oplæg om spørgsmålet: bliver forskningen i de historiske

tidsskrifter formidlet på en måde, der kan vække interesse? På baggrund af læsning af 20 forskellige tidsskrifter kunne hun konkludere, at de fleste er »internt« skrevet, – tørt, teknisk og detaljeret. Det fængede de få gange, hvor en artikelforfatter knyttede an til nutiden og perspektiverede emnet, så det kunne bruges til aktuel eftertanke og til at justere egne vurderinger af nutidige forhold. Til gengæld advarede Gitte Meyer historikerne mod at lade sig trække med af den populærvidenskabelige bølge. Som forskningsjournalist kunne hun erfare, at humaniora er på vej ind i produktionsverdenens varme, og forudse, at historikerne som andre humanister vil blive udsat for pres til at sætte store spørgsmål på enkle formler, der kan videregives som objektive kendsgerninger. Hvad der er brug for er tværtimod en historisk forskning, som stiller spørgsmål til nutiden, og en formidling, der lægger op til debat i stedet for at fastslå facts.

Søren Nielsen informerede om desktop publishing til produktion af historiske tidsskrifter og gennemgik i et plancheforedrag udstyr, anvendelse og perspektiver.

Steen Ousager indledte sit oplæg med en række betragtninger over den aktuelle situation for de historiske tidsskrifter, som han betegnede som kritisk. Der er for mange tidsskrifter, deres økonomi er dårlig, de konkurrerer om tilskud og læsermarked, og meget af deres stof er tilfældigt og uinteressant. Det hænder f.eks. så godt som aldrig, at et historisk tidsskrift får presseomtale. På denne baggrund fremkom han med et forslag om en arbejdsdeling mellem et stærkt fagligt/videnskabeligt tidsskrift og et tilsvarende stærkt formidlingsfocuseret magasin à la History today.

Det faghistoriske tidsskrift skulle således erstattes (eller samarbejde med) de tre »klassiske« historiske tidsskrifter (Historisk Tidsskrift, Historie, Fortid og Nutid). Det skulle have en temmelig høj udgivelsesfrekvens (4–6 hæfter om året), aktualitetsperspektiv, udførende redaktion, som skal sikre spændvidde i en faglig debat, bedre anmeldelser, forskningsoversigter og -temaer. Det fagformidlende magasin skulle udkomme 6–8 gange årligt i god lay-out, med billeder, journali-

stisk tilgang, aktuelle interviews, orientering om initiativer, større projekter og forskningsresultater, og ikke mindst med anmeldelser i form af kort og præcis præsentation, så alle historisk interesserede får en chance for på eet sted at følge med i strømmen af publikationer.

Det vil være nødvendigt med ansættelse/ aflønning af bladfaglig medarbejder, faghistoriker og evt. lay-outmedarbejder samt at tilknytte et redaktionspanel med »kontakterne i orden«. Det vil være naturligt via EF-midler at få de bedste artikler fra en årgang oversat til et hovedsprog og udgivet.

Diskussionen viste klart, at flertallet af konference-deltagerne ser positivt på mangfoldigheden af de historiske tidsskrifter, ligesom ingen af de tre »klassiske« tidsskrifters redaktører ønsker at fusionere.

Diskussionen viste ligeledes klart, at der er interesse og behov for relancering og koordinering af tidsskrifternes læserservice, både hvad angår anmeldelser, forsknings- og andre faglige oversigter.

Selvom der er en vis tiltro til, at nogle af tidsskrifternes økonomiske problemer vil kunne afhjælpes af nye tekniske hjælpemidler, mener man dog ikke, at tidsskrifterne vil kunne undvære støtte. Spørgsmålet om Statens Humanistiske Forskningsråds tilskuds-politik blev rejst under diskussionen, og her viste der sig fuldkommen enighed om, at der ikke bør anlægges kvantitative eller mekaniske kriterier for støtte, men at den skal bero på formål og kvalitet.

Konferencen afsluttedes med et forslag fra DHF om fælles folder eller hæfte, hvor hvert tidsskrift får en side til præsentation.

Med konferencen er der taget et første skridt til en dialog og opgavekoordinering af tidsskriftredaktionerne imellem. Og det er i grunden slet ikke så lidt!

Grethe Ilsøe

Bemærk: DHF har udarbejdet en rapport fra konferencen. Rapporten kan rekvireres, så langt oplag rækker, ved fremsendelse af 15 kr. til portodækning (check eller frimærker) til DHF – Postboks 661 – Jagtvej 10 – 2200 København N.

Indhold

<i>Hans Kirchhoff</i> : Tanker om modstandskampen på museum	141	Henrik Becker-Christensen: Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920–1932, bd. 1–2 (Nils Vollertsen)	205
<i>Paul G. Ørberg</i> : Introduktion til dansk kirkebogs- og præstehistorie via en gammel kirkebog.	154	Henrik Stevnsborg: Politiet 1938–47 (Henrik Lundbak)	206
<i>Gilte Lundager Rausgaard</i> : Kommune-styrets indhold og funktion – en relevant forskningsopgave?	174	Dorthe Petersen: Thue og hans tid (Claus Øgendahl)	208
Anmeldelser		Nina Fabricius: Vestjyske småbyer i udvikling eller afvikling? (Gunnar Solvang)	209
Ole Fenger og Chr. R. Jansen (red.): Jyske Lov 750 år (Annette Hoff)	200	Arkivernes Informationsserie, udg. af Rigsarkivet (Peter Korsgaard)	210
Henning Mathiesen: Hertugens Folk (Margit Mogensen)	201	Godsarkiver, Universitetets og Kommunitetets gods. Registratur – Skolearkiver, Tornved. Registratur – Kommunearkiver, Møn III (Jeppe Tønsberg)	213
Jens Möller: Godsens og den agrara revolutionen (Claus Bjørn)	202	Ole Rostock: Nøgle til 808 skandinaviske skjoldholdere (Niels G. Bartholdy)	214
Olga Pedersen: Aastrup sogn fra udskiftning til andelsbevægelse (Claus Bjørn)	202	Dansk historisk Fællesråds repræsentantskabsmøde i Helsingør den 10. maj 1992	215
Tyge Krogh (red.): Et lille stykke Kulturhistorie (Knud Holch Andersen)	203	Regnskab 1991	219
Tage Kampmann: Skolegang i Høllerup 1924–1936 og cykelvikar i Gentofte 1940–1943 (Niels Andersen)	204	Budget 1992	224
		De historiske tidsskrifter i dag – og i morgen. Referat af DHF's konference ved Grethe Ilsøe	225

Fortid og Nutid udgives af Dansk historisk Fællesråd og redigeres af arkivar Inge Bundsgaard (tlf. 44 94 09 61, lokal 568) og arkivar Michael H. Gelting (tlf. 33 92 23 39). Redaktørernes privattelefon: 31 31 04 84. Redaktionens adresse er: Fortid og Nutid, v/arkivar Michael H. Gelting, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tidsskriftet udkommer 4 gange årligt og koster kr. 185.

Udgivet med støtte fra Statens humanistiske forskningsråd og Kulturministeriet.